

GİRİŞ

EBHERÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1- HAYATI

Tam adı, Esîrüddin el-Mufaddal b. Ömer es-Semerkindî el- Ebherî olan mantıkçı, aslen Semerkant'lı olmasına karşın Musul'da doğmuştur.¹ Kaynaklarda hayatı hakkında yeterli bilgi bulunamadığından doğum tarihiyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Ancak onun miladi 1200 yılında doğmuş olduğu kabul edilmektedir.²

İlk tahsilini Musul'da yapan Ebherî, daha sonra öğrenimine devam etmek üzere Horasan, Bağdat, Erbil gibi dönemin önemli ilim merkezlerini dolaşmıştır. 1227-28 yıllarında Musul'dan Erbil'e gitmiş orada dönemin meşhur ilim adamlarından Kemaleddin İbni Yunus'un (ö.m.1242) öğrenciliğini yapmış, hatta Bedriye medresesinde onun yardımcılığını (asistanlığını) yapmıştır. Ebherî, dönemin ünlü kelim, fıkıh, ve tefsir alimi Fahreddin er-Râzî'nin (ö.m.1209) tesirinde yetişmiştir.³ Öyle ki, Râzî'den sonra görüşlerinin ilim çevrelerine yayılıp kabul görmesinde ve sonraki dönemlere aktarılmasında Ebherî'nin de payı vardır.⁴

Fahreddin er-Râzî, Kemaleddin İbni Yunus ve muhtemelen devrin önde gelen başka ilim adamlarından da feyiz alan Ebherî, birçok eser kaleme almış olmasının yanında yapmış olduğu öğretim faaliyetleri ve yetiştirmiş olduğu talebeleri vasıtasıyla ilim, düşünce ve kültür hayatına büyük katkılarda bulunmuştur. En meşhur öğrencileri İbni Hallikan (ö.m.1282) ve Muhammed el-İsfehânî'dir. Bunların yanı sıra, *er-Risaletü's-Şemsiyye fi- Kavâidi'l- Mantıkıyye* isimli meşhur mantık kitabının müellifi Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvînî el- Kâtibî (ö.m.1277) de Ebherî'nin bilinen en tanınmış öğrencilerindedir.⁵

¹ Bingöl, Abdülkuddüs, "Ebherî" md., D.İ.A., X, İst., 1994, s. 75.

² Kayacık, Ahmet, Ebherî'nin İsağûci'sinin İlk Şerhleri, Basılmamış doktora tezi, Kayseri, 1996, s.1.

³ Esirüddin el-Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, (Neşredeninin yazdığı sunuş), (Thk. ve Nşr. Hüseyin Sarıoğlu), Çantay yay., İst., 1998, s. 10.

⁴ Yavuz, Y. Şevki, "Fahreddin er-Râzî" md., D.İ.A., XII, İst., 1994, s. 89.

⁵ Ebherî, a.g.e. (Neşredeninin yazdığı sunuş), s. 11.

Felsefe, mantık, astronomi ve matematik alanında bir çok eser vermiş olan Ebherî, Musul hükümdarının sarayında himaye görmüş, 1228'de Musul'dan Erbil'e geçerek oraya yerleşmiştir. Ayrıca Anadolu'ya da seyahatler yapmış, burada ilim adamlarına büyük değer veren Türk beylerinin saraylarında ağırlanmış, felsefe ve müspet ilimler alanında dersler vermiş, ilim ve kültürün gelişmesine katkıda bulunmuştur.⁶

Kendisi gibi astronomi ve matematikle uğraşmasıyla birlikte tıp ve fıkıh alanında ün yapmış olan Ebherî'nin torunu Emînüddin el-Ebherî'nin (ö.733/1333) Sivas'ta doğmuş olması sebebiyle bazı yerlerde 'Sivâsî' nisbesiyle anılması müellifin Anadolu'ya yerleşmiş olduğuna işarettir.⁷

Ebherî'nin ölüm tarihiyle ilgili kaynaklarda; (661/ 1263) ve (663/ 1265) gibi tarihler zikredilmektedir.⁸

Musul'dan Bağdat'a, Horasan'dan Anadolu'ya, Erbil'den Şebister'e kadar yapmış olduğu ilim yolculukları, eserlerini takdim edişi, üslubu, yaptığı göndermeler ve giriştiği tartışmalardan yola çıkarak Ebherî'nin geniş ve derin bir ilme sahip olduğu, sarsılmaz bir azim, daha da önemlisi iddia sahibi ve kendine güvenen bir şahsiyet olduğu rahatlıkla söylenebilir.

2. ESERLERİ

Gerek dini gerekse de müspet ilimler alanında İslam düşüncesi ve kültürünün zirveye ulaşmış büyük ivme kazandığı, klasik dönem olarak adlandırılan bir zaman diliminde yaşamış olan Ebherî, felsefe, mantık, matematik, astronomi ve geometri alanında onlarca eser kaleme almıştır. *Hidayetü'l-Hikme* ve *İsagûci* adlı eserleri, başta Osmanlılar olmak üzere İslam dünyasının pek çok yerinde medreselerde okutulan ilk ders kitapları olmuş, üzerlerine çok sayıda şerh ve haşiyeler yazılmıştır. Bu eserlerin çoğunun günümüze ulaştığı bilinmektedir.

⁶ Brockelmann, Carl, "Ebherî"md., M.E.B.İ.A., IV. İst., 1994, s. 5; Bingöl, a.g.md., s. 75.

⁷ İzgi, Cevat, "Eminüddin Ebherî" md., D.İ.A., X, İst. 1994, s. 75

⁸ Bingöl, a.g.md., s.75; Brockelmann, a.g.md., s. 5.

Ebherî, felsefe ve mantıkta Farâbî ve özellikle de İbni Sina geleneğinin – ki bu gelenek kaynağı Aristoteles olan Meşşâî geleneğidir- XIII. yüzyıldaki en başarılı temsilcilerinden biridir.⁹ Ebherî'nin felsefe ve mantığa dair eserleri incelendiğinde, onun kitaplarını kaleme alırken İbni Sina'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât* ve *en-Necât* isimli eserlerindeki planı örnek almış olduğu görülecektir. Çünkü Ebherî, felsefe meselelerini ele aldığı çoğu eserinde, İbni Sina'nın yaptığı gibi; mantık, metafizik (ilahiyat) ve fizik konularına yer verir. Bunun yanında yalnızca mantık meselelerine hasredilmiş eserleri de vardır.

Adı, İsağûci isimli eseriyle özdeşleşmiş olan Ebherî'nin onlarca eseri vardır. Ünlü mantıkçının bir iki istisna dışında henüz yazmalar halinde olup araştırmacıların ilgi ve alakalarını bekleyen eserlerini, konularına göre sınıflandırarak şöylece sıralamak mümkündür.

2.1. MANTIK VE FELSEFE

2.1.1. İsağûci: *er-Risaletü'l- Esiriyye fi'l-Mantık* adıyla da bilinen ve bir mantık terimleri sözlüğü niteliği taşıyan bu muhtasar eser, medreselerde mantık alanında okutulan ilk kitap olması nedeniyle gerek İslam dünyasında gerekse de Batı'da büyük ilgi uyandırmış, üzerine pek çok şerh ve haşiye yazılmıştır.¹⁰ Latince başta olmak üzere bazı batı dillerine tercüme edilmiş olan Ebherî'nin İsağûci'si, Batı'da ilk olarak P.T. Novariensis tarafından Latinceye çevrilmiş ve 1625'te Roma'da basılmıştır.¹¹ Ebherî'nin İsağûci'sinin çeşitli Türkçe tercümeleri ve şerhleri de vardır. Bunlardan bazıları şöyledir: Ahmet Fuat, *Miyar-ı Ulum* (1875); Hasan Manisevî, *Muallim Muğni't-Tullab* (1890); Şeyhzade Ali Haydar, *Hediyecik* (1891).¹² Cumhuriyet döneminde ise bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebherî'nin İsağûci'sinin Türkçe'ye iki tercümesi yapılmıştır. Bunlardan birincisi, H. Sarioğlu'nun yapmış olduğu çalışmadır (İstanbul 1998). Bu çalışmasında Sarioğlu, eseri Türkçeye tecüme edip edisyon kritiğini yapması yanında, Porphyrius, Farabi, İhvan-ı Safa, İbni Sina ve Ebherî'nin İsağûci'lerini muhteva ve özellikleri açısından

⁹ Atademir, H.Ragıp, "Porphyrios ve Ebherî'nin İsağoci'leri", D.T.C.F.D.,VI/5, Ank.,1948, s. 464.

¹⁰ Bu esere yazılan şerhlerle ilgili bkz., Kayacık, a.g.e.

¹¹ Bingöl, Abdülkuddüs, "İsağûci" md., D.İA., XXII.,İst. 2000., s.489.

¹² Öner, Necati, "Türkiye'de Mantık Çalışmaları," (Felsefe Yolunda Düşünceler içinde), M.E.B. yay., Ank., 1993, s.137.

karşılaştırmış, Ebherî'nin İsağûci'sinin de bir şemasını çıkarmıştır. Cumhuriyet döneminde, ikinci İsağûci tercümesi ise N.H. Yanık ve M. S. Çögenli (Erzurum 1999) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Ebherî'nin İsağûci'si muhtasar bir eser olmasına karşın mantığın bütün konularını içermektedir. Eserde Aristoteles'in Organon'unu oluşturan sekiz kitaba, Porphyrios'un İsağoci'sinin eklenmesiyle dokuzaya ulaşan külliyatla birlikte Farabî ve özellikle de İbni Sina'nın eserlerindeki tertibe uygun olarak mantığın bölümleri ve konuları özlü bir şekilde tanıtılmıştır; delalet konusuna ise beş tümelden önce yer verilmiştir.¹³

Ebherî'nin İsağûci'sinin, Aristoteles'in Kategoriler'ine bir giriş ve sadece beş tümel'i anlatan Porphyrios'un İsağoci'sinin bir muhtasarı, yorumu, kopyası ve adaptasyonu olduğuna ilişkin iddialar vardır.¹⁴

Porphyrios'un İsağoci'si, Aristoteles'in Kategoriler kitabına bir giriştir. Porphyrios'un eserinin Fransızca tercümesine yazdığı girişte J. Tricot da bu noktaya dikkat çeker ve bu yapının konusunun yalnızca beş tümeli incelemekten ibaret olduğunu belirtir.¹⁵ Ancak Ebherî'nin İsağûci'si söz konusu olduğunda durum oldukça farklıdır.

Yukarıdaki iddiaları konu edindiği bir makalesinde H. R. Atademir konuyla ilgili şu tespitlerde bulunur: “Porphyrios'un İsağoci'sinin konusunu beş bütüncülün, yani cins, nev', ayırım (fasl), hassa ve ilintinin (araz) ne oldukları; bunların müşterek karakterlerinin, aralarındaki karşılıklı münasebetlerin ve ayrılıkların tayini teşkil eder. Halbuki Ebherî'nin İsağûci'si münderecat ve tertip yönünden bu eserle hiçbir özdeşlik ve benzerlik arz etmez.”¹⁶

¹³ Bingöl, Abdülkuddüs, a.g.md., s.488.

¹⁴ Bu iddialar için bkz., Corbin, Henry, İslam Felsefesi Tarihi, (Çev. A. Arslan) İletişim yay. İst. 2002, II. s. 41; Brockelmann, a.g.md., s. 5.

¹⁵ Porphyrios, Isagoge, (Tricot'un yazdığı sunuş), (Çev. B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, İst., 1986, s. 22-23.

¹⁶ Atademir, a.g.m., s. 464.

Ebherî'nin İsağûci'siyle ilgili bu tür yaklaşımların temelinde belki de onun Farabî'nin İsağûci'si gibi değerlendirilmesi vardır. Çünkü Farabî, Porphyrios gibi İsağûcisinde yalnız beş tümeli konu edinmiştir.¹⁷

Yine aynı iddiaları ele alan Bingöl ise meseleye şöyle bakar: “Furfiryus’un İsağuci’si ile Ebherî’nin İsağûci’si arasındaki tek münasebet, Furfiryus’un kitabının temel konusunu teşkil eden beş tümelin Ebherî’nin İsağûci’sinde de çok kısa olarak yer almasıdır. Ebherî’nin eseri daha ziyade İbni Sina’nın Uyunu’l-Hikme’ sinin ilk bölümünü teşkil eden ‘İsağûci’yi hatırlatmaktadır. Nitekim her iki eser de mantığın bütün bölümlerini ihtiva etmekte, bu bölümlerden birini de beş tümel oluşturmaktadır. Ancak dikkatli bir şekilde incelendiğinde Ebherî’nin İsağûci’sinin Uyunu’l-Hikme’deki ‘İsağûci’ bölümünün de kopyası olmadığı görülür. Mesela beş tümelin söz konusu edildiği yerlerde Ebherî bunları Furfiryus’un tertibine uygun olarak cins, tür, fasl, hassa ve araz diye sıralarken İbni Sina, cins, fasıl, tür, hassa ve araz şeklinde sıralar.”¹⁸

Ebherî'nin İsağûci’sinin İbni Sina’nın eserlerinin bir kısaltması olduğu yönünde iddialar vardır.¹⁹ Ebherî'nin bir İbni Sina takipçisi olduğu aşıkardır.²⁰ Eserlerini kaleme alırken İbni Sina’nın kitaplarındaki planı da büyük ölçüde kendisine örnek almıştır. Ancak onun İsağûci’sinin ya da diğer eserlerinin İbni Sina’nın kitaplarının bir kısaltması olduğunu söylemek, doğrusu pek de yerinde bir tespit gibi görünmemektedir.

Dikkatlice incelendiğinde görüleceği üzere Ebherî'nin İsağûci’si iddia edildiği gibi ne Porphyrios’un İsağuci’sinin bir yorumu, bir takım benzerlikler olsa da ne de İbni Sina’nın Uyunu’l-Hikme’sinin ‘İsağuci’ bölümünün bir kopyasıdır. Bu eser kendisinden önceki mantık anlayışının devamı niteliğinde yazılmış telif bir eserdir. Kopyalama, adaptasyon ya da başka birinin eserinin kısaltması değildir.

¹⁷ Karlağa, Bekir, İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri, Litera yay., İst., 2004, s.317.

¹⁸ Bingöl, a.g.md., s. 488.

¹⁹ Bu iddialar için bkz. İ.Medkour’dan aktaran, Öner, “Mantıkçı Baba-Oğul Ahmet Cevdet Ali Sedat”(a.g.e.içinde), s. 151.

²⁰ Köz, İsmail, “İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü”, Felsefe Dünyası D., S. 30, 1999/2, s. 106; Bingöl, a.g.md., 488.

Ebherî'nin İsağûci'si mantığın bütün konularını içine alan, gereği kadar kısa, bir eserdir. Mantıkçılar nazarında en fazla rağbet kazanan mantık kitaplarından. Tanzimat dönemi mantık anlayışımızda dahi etkili olmuştur.²¹

2.1.2. Hidayetü'l-Hikme: Klasik İslam felsefesinin problemleri üzerine yapılmış bir çalışma olan bu eser; mantık, fizik ve metafizik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Müellif bazı meseleleri 'Hidaye' başlığı altında toplamıştır ki muhtemelen eser adını bu uygulamadan almıştır.²² Diğer konular için 'Fasl' başlığını kullanmıştır. Örneğin mantık bölümünü oluştururken, lafızların delaleti ve beş tümel, önermeler ve kıyas gibi konuları 'Fasl' başlığı altında ele alırken; tanım, çelişki, döndürme, beş sanat vs. gibi diğer konuları 'Hidaye' başlığı altında mütalaa etmiştir.²³

Bu eser klasik İslam felsefesinin ve özellikle de Meşşai düşünüş tarzının günümüze aktarılmasında önemli bir görev icra etmiştir. Gazâlî'nin Makasid el-Felasife isimli kitabının Türkçe çevirisine bir sunuş yazısı yazan Alparslan Açıkgenç, Gazalî'nin Makasid'inin İslam ilim çevrelerinde fazla rağbet görmediği, buna karşın aynı konuları ele alan Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikme'sinin ilim ehli ve medreseler tarafından çok tutulduğunu söyler ve bu durumu şu sebebe bağlar: "... Fakat (Makasid) Meşşai felsefesini anlamada ve değerlendirmede önemli bir eser olarak ele alınabilir. Diğer taraftan şayet bu eserin öyle bir önemi varsa neden Meşşailer bunu esas alıp şerh yazarak bir nevi ders kitabı gibi kullanmamışlar sorusu gündeme gelmektedir. Bu açıdan, mesela, diyebiliriz ki, Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikme'si çok daha başarılı olmuş ve buna birçok şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Acaba Gazalî Meşşai felsefeyi Ebherî kadar başarılı olarak ortaya koyamadı mı? Bir defa, Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikme'si ile karşılaştırıldığında, Makasid'in daha ayrıntılı olduğunu görürüz. Kullanılan dil ve yaklaşım açısından aralarında benzerlik

²¹ Bingöl, Abdülkuddüs, "Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi", Felsefe Dünyası D., Temmuz, 1991/1. s.15; Öner, Necati, Tanzimattan sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, A.Ü.İ.F.yay. Ank. 1967., s.9.

²² Ebherî, a.g.e. (Neşredeninin yazdığı sunuş), s.15.

²³ Bkz., Esîrüddin el-Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, Süleymaniye Ktp., Carullah Efendi B., Nr. 1410. B.n., v. 81a- 86b.

olmasını da göz önünde tutarsak zannedersem Ebherî'nin eserinin başarısını onun bizzat Meşşâî olmasına bağlayabiliriz.”²⁴

Açıkgenç zannında haklı görünmektedir. Gerçekten de Ebherî, Hidayetü'l-Hikme'de Meşşâî felsefenin önde gelen temsilcilerinden İbni Sina'nın yolunu takip etmiş görünmektedir. Yukarıda geçtiği üzere Ebherî bu eserinde İbni Sina'da olduğu gibi, önce felsefeye ve ilme bir giriş, bir alet olarak mantığı, daha sonra da fizik konusunu, son bölüm olarak da metafizik bahsini bir Meşşâî üslubuyla ele alıp incelemiştir.

Muhtelif baskıları bulunan bu eserin İstanbul başta olmak üzere dünyanın birçok kütüphanesinde yazma nüshaları mevcuttur. Bu eser üzerine çeşitli şerhler ve haşiyeler yazılmıştır.²⁵ Kadı Mir'in yazmış olduğu meşhur Hidayetü'l-Hikme şerhi üzerine Seyyid Şerif Cürçânî'nin de bir haşiyesi vardır. Bunun yanında yine Seyyid Şerif'in, Mirek el-Buharî'nin yazmış olduğu Hidayetü'l-Hikme şerhine yazmış olduğu bir haşiye vardır.²⁶

2.1.3. Tenzîlu'l-Efkâr Fi-Ta'dili'l-Esrâr: Ebherî'nin hacim olarak en büyük ikinci kitabıdır. Bu eser de yine, mantık, metafizik ve fizik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Eserin mantık bölümünde sırasıyla klasik mantığın bütün konuları yer alır. Şöyle ki, Ebherî ilk önce eseri kaleme alışı amacını belirttikten sonra sırasıyla, mantığın mahiyeti, önemi ve konusu üzerinde durur. Daha sonra ise, lafızların delaleti, tümeller sorunu ve kavramlar, beş tümel ve bunlar arasındaki ilişkiler, tanım, önermeler ve modal önermeler, çelişki, düz ve ters döndürme, kıyas ve modal

²⁴ Ebu Hamid Gazalî, Felsefenin Temel İlkeleri, (A.Açıkgenç'in yazdığı sunuş) (çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi yay. Ank. 2001, s.17-18.

²⁵ Şerh ve haşiyeleri için bkz. Katip Çelebi, Keşfu'z-Zûnûn, M.E.B. yay., II., İst., 1943, s. 2028-2029. Bunlardan en önemlisi, üzerine bir çok haşiye yazılmış olan Kadı Mir Hüseyin b. el-Meybûdî'nin şerhidir. Kadı Mir'in yazdığı Hidayetü'l-Hikme şerhinin yazma bir nüshası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinin yazmalar bölümünde, 181.2. KAZ.Ş numarada, 109b-219a varaklar arasında mevcuttur. Kadı Mir'in bu şerhi üzerine Muslihuddin Muhammed el-Larî'nin “*Haşiye ala Şerh-i Kadı Mir ale'l-Hidaye fi'l-Hikme*” ve “*Haşiye ala Şerh-i Hidayeti'l-Hikme*” isimli iki haşiyesi vardır. Bu haşiyelerin sekizi el yazması biri matbu olmak üzere toplam dokuz nüshası Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde mevcuttur. Yine Kadı Mir'in şerhi üzerine Fahreddin Muhammed bin Hüseyin el-Esterebâdî “*Haşiye ala Şerh-i Hidayeti'l-Hikme li Kadı Mir*” ismiyle bir haşiye yazmıştır. Bu eserin yazma bir nüshası da Ankara İlahiyat kütüphanesi yazmalar bölümünde numara 181.2/EST.H'de 189b-199a varaklar arasında mevcuttur.

²⁶ Gümüş, Sadrettin, Seyyid Şerif Cürçânî, İ. İ. A. V. yay. İst. 1984, s.146.

kıyaslar ve son olarak da beş sanat ve bunlarda kullanılan öncüllerin yapıları gibi konuları ele alır.

Müellif, bu eserini bir yandan hakkında istikrarlı ve tutarlı görüş sahibi olduğu mantikî ilkeleri ve hikmetli bilgileri ortaya koymak, diğer yandan da yaygın olarak kullanılan yöntemlerde bir takım hatalar bulunduğunu göstermek amacıyla kaleme aldığını ve bu yüzden ‘Tenzîlu’l-Efkâr Fi-Ta’dili’l-Esrâr’ ismini verdiğini belirtmektedir.²⁷

Çeşitli yazma nüshaları bulunan bu eser üzerine de çeşitli şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Bunlardan bir tanesi de Nasîreddin Tûsî’nin yazmış olduğu eleştirel şerhtir.²⁸

2.1.4. Keşfu’l-Hakâik Fi-Tahriri’d-Dakâik: Müellifin en hacimli eseridir. Ebherî bu kitabında diğer çalışmalarına nazaran konuları daha geniş ele almış, meselelerin tüm ayrıntılarına yer vermesinin yanında, bazı yerlerde Farabî, İbni Sina, Fahreddin Razî ve Zeynuddin el-Keşî gibi mantıkçıların görüşlerini aktarmış, bu görüşlerin doğruluğu ve yanlışlığını tartışmış ve uzun kavram tahlillerine girişmiştir.

Ayrıca bu eser, kapsamı ve planı itibariyle yazarın diğer eserlerinden oldukça farklıdır. Şöyle ki, başta Hidayetü’l-Hikme olmak üzere Kitabu Beyani’l-Esrâr, Kitabu Telhisi’l-Hakâik adlı eserlerini mantık, fizik ve metafizik (mâba’de’t-tabia) şeklinde İbni Sina’nın En-Necat’ta uyguladığı plana uygun olarak düzenlemiş olan Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik’ı alışılmış olan uygulamadan farklı bir biçimde, mantık, metafizik (mâ’kablettabia), fizik, tarzında düzenlemiştir. Bu tercihe yol açan gerekçelerin ipuçlarını, mantıkçının Kitabu’l-Matalî adlı eserinde yakalamak mümkündür. Zira o, bu kitabını mantık, fizik ve metafizik sıralamasıyla yazdığı halde, aslında metafiziğin kapsamına giren bazı konuları fizik bölümünün hemen başında incelediği görülmektedir.

Bu noktada, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik’daki başka bir farklılık da müellifin geleneğin dışına çıkarak ‘mâba’de’t-tabia’ yerine ‘mâ’kablettabia’ terimini

²⁷ Esîrüddin el-Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr Fi-Ta’dili’l-Esrâr, Süleymaniye Ktp., Reisü’l-Küttap Mustafa Efendi B., Nr.569, v.2a.

²⁸ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik, (Neşredenin yazdığı sunuş), s.16.

tercih etmesidir. O, bu davranışıyla belki de Aristoteles ve Kindi'den gelen anlayışa bağlı kalarak, metafiziği 'ilk felsefe' olarak gördüğünü belirtmek istemiştir.²⁹

Henry Corbin, Ebherî'nin Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik'ı İşrâki öğretinin etkisi altında yazdığını ileri sürer. Hatta Corbin, eserin metafizik bölümünün ahiret kuramı ile ilgili kısmının İşrak Şeyhi Sühreverdî'den olduğu gibi alıntılanmış bazı sayfaları içerdiğini iddia eder.³⁰ Bu iddiaların doğruluk değerinin ortaya konabilmesi için Sühreverdî'nin eseri ile Keşfu'l-Hakâik'in metafizik bölümünün karşılaştırılması gerekir. Böyle bir karşılaştırma, Ebherî'nin kıyas anlayışının ana konu edinildiği bu tez çalışmasının kapsamı dışında kalmaktadır.

İstanbul kütüphanelerinde çeşitli yazma nüshaları bulunan Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, Hüseyin Sarıoğlu tarafından, üç nüshası esas alınarak tahkik edilip neşredilmiştir (İstanbul 1998).

2.1.5. Er-Risalütü'z-Zâhire: Süleymaniye kütüphanesi, Ayasofya bölümünde 2566 numarada, (15a-18b) varakları arasında kayıtlı bir nüshası olan bu küçük risalede müellif, bir mantıkçı olarak diyalektikte (cedel) kullanılan öncüllerde gördüğü bir **takım** yanlışlıkları konu edinip tartışmaktadır.

2.1.6. Er-Risaletü'l-Bâhire Fi-Makaleti'z-Zâhire: Süleymaniye kütüphanesi, Ayasofya bölümü, 4862 ve 2566 numarada, (18b-23a) varakları arasında yazma bir nüshası yer almaktadır. Ebherî yine bu risalesinde de, diyalektik öncüllerin ve yöntemlerin eksik ve yanlış bulduğu taraflarını göstermek suretiyle bu konuda akıl sahiplerine bir hatırlatmada bulunmaktadır.

2.1.7. Risale Fi-Fesadi'l-Ebhâs Elletî Vadaaha Mübrizü'l-Cedeliyyin: Yine cedelle ilgili bir takım problemleri ele alan bu küçük risalenin bir nüshası, Süleymaniye kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, numara 2304'te kayıtlı mecmuada yer almaktadır.

2.1.8. Tehzibu'n-Nüket: Bu eserin biri Atıf Efendi kütüphanesi numara 1604'te, ikincisi Millet kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, numara 1855'te,

²⁹ Ebherî, a.g.e., (Neşreden yazdığı sunuş), s.21.

³⁰ Corbin, a.g.e., s. 42.

diğeri ise yine Süleymaniye kütüphanesi, Şehit Ali Paşa bölümü, numara 2304'te kayıtlı üç nüshası bulunmaktadır. Son nüshaya göre eserin planı şöyledir: 1- Kaideler (98b-122a), 2- Terkibü'n-Nüket (122b-128a), 3- Takriru'l-Mesâil (128b-147a).³¹

2.1.9. Zübdetü'l-Esrâr: Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikme'de bahsettiği bu eserin, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, numara 1260'da kayıtlı nüshasındaki plan şöyledir: 1.Kısım: Metafizik, 2.Kısım: Mantık, 3.Kısım: Fizik³²

Bu eserin ayrıca Karaman İl Halk Kütüphanesi numara 1'de iki yazma nüshası bulunmaktadır. Bu eser Ebu'l-Ferec tarafından Süryaniceye tercüme edilmiştir.

2.1.10. Kitabu Beyani'l-Esrâr: Köprülü kütüphanesi numara 1618'de (2a-43b) varaklar arasında yazma bir nüshası bulunan bu eser, ünlü mantıkçı Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni el- Kâtibî tarafından 18 Şaban 627 tarihinde istinsah edilmiş olup, müellifin 4 Zilkade 627 tarihli kıraat kaydını ihtiva etmektedir. Risale üç ana bölüm (fenn) ile 'kısım' ve 'beyan' adı verilen alt bölümler halinde ve sistemli bir şekilde yazılmıştır.

2.1.11. Kitabu Telhisu'l-Hakâik: Yine Necmeddin Ali b. Ömer el-Kazvîni el- Kâtibî tarafından 28 Şaban 627 (1230)'de istinsah edilen ve Ebherî'nin 21 Zilkade 627 (1230) tarihli kıraat kaydını içeren bir nüshası Köprülü Kütüphanesi, numara 1618'de bulunmaktadır. Eser, mantık, fizik ve metafizik olmak üzere felsefenin üç temel disiplinine ilişkin problemlerini ihtiva etmektedir.

2.1.12. Kitabu'l-Matali': Risaletü'l-Matali' olarak da bilinen bu eser Köprülü kütüphanesi, 1618 numarada, (77b-106b) varaklar arasında kayıtlıdır. El-Kâtibî tarafından istinsah edilmiş olan bu nüshada da müellifin kıraat kaydı mevcuttur. Kitabın girişinde onun, Beyanu'l-Esrar ve Telhisu'l-Hakâik'ten sonra yazıldığı belirtilmektedir.

2.1.13. Kitabu Zübdetü'l-Hakâik: 'Maksat' ve 'fasl' adıyla oluşturulmuş alt bölümlerden kurulan ve 'kısım' adını alan üç ana bölümden meydana gelen bu

³¹ Ebherî, a.g.e. (Neşreden yazdığı sunuş), s.13-14.

³² Yormaz, Abdullah, Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikmesi ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri, Basılmamış Yüksek L. Tezi, İst. 2003, Ek:1, s.153-155.

eserinde Ebherî, klasik İslam felsefesinin problemlerini önce mantık, sonra metafizik, daha sonra da fizik sıralamasıyla incelemiştir. Risalenin el-Katibî tarafından istinsah edilen (25 Şevval 627/1230) ve Ebherî'nin Evvel-i Zilhicce (627/1230) tarihli kıraat kaydını taşıyan bir nüshası Köprülü Kütüphanesi, numara 1618'de (107b-151a) varakları arasında bulunmaktadır.

2.1.14. Et-Tehzib Fi'l-Mantık Ve'l-Kelam: Millet kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, 1865 numarada (1b-4b) varakları arasında yer alan bir nüshasının, 1070/ 1660 tarihinde istinsah edildiği belirtilmektedir.

2.1.15. Risale Fi'l-Mebde' Ve'l-Meâd: Millet kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, numara 1265'te, (110b-115a) varakları arasında kayıtlı ve 788/1386'da istinsah edilmiş olan mecmua ile Süleymaniye kütüphanesi, Feyzullah Efendi bölümü, numara 2721'de (157a-165a) varakları arasında iki nüshası bulunan eser Farsçadır.

2.1.16. Risale Fi'l-Mantık: Muhammed Takî Danişpejuh tarafından yayınlanmıştır. Yayımcının belirttiğine göre, Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, Ş. 5968 numarada bu eserin Farsça çevirisi bulunmaktadır.

2.1.17. Merâsıdu'l-Makâsıd: Bu eserin bir nüshası Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, numara A.2021'de kayıtlı mecmuadadır.

2.1.18. Risale Müştemile 'Ala Semâni 'Aşere Mes'ele Fi'l-Kelam Vaka'a Fîhâ En-Nizâ' Beyne'l-Hukemâ Ve'l-Mütekellimîn Ve Erbâbi'l-Milel-İ Ve'l-Edy'an: Bilinen tek nüshası Süleymaniye kütüphanesi, Ragıp Paşa bölümü, numara 1461'de kayıtlı mecmua içerisinde yer alan bu risale H. Saroğlu tarafından tahkik edilmiştir.³³

Yukarıda Ebherî'nin mantık ve felsefeye dair eserlerini kısaca tanıtmaya çalıştık. Konumuzla doğrudan ilgisi olmaması nedeniyle diğer konularla ilgili eserlerinin yalnızca isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

³³ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, (Neşreden'in yazdığı sunuş), s.15-18.

2.2. ASTRONOMİ

2.2.1. Muhtasar fi Ilmi'l-Hey'e.

2.2.2. ez-Zicü's-Şamil.

2.2.3. Risale fi Ilmi'l-Hey'e.

2.2.4. Mülahas fi Sinaati'l-Mecistî.

2.2.5. Risale fi Usturlâb.

2.2.6. ez-Zîcü'l-Mulahhas.

2.2.7. Dirâyetü'l-Eflâk.³⁴

2.3. GEOMETRİ

2.3.1. Islahu Kitabi'l-Ustukussât fi'l-Hendese li-Uklidis.

2.3.2. Risale fi Berkari'l-Maktû.

2.3.3. Burhanu'l-Musadertu'l-Hâmise.³⁵

³⁴ a.g.e., (Neşredenin yazdığı sunuş), s.18-19; Bingöl, a.g.md., s.76

³⁵ Ebherî, a.g.e., (Neşredenin yazdığı sunuş), s.19.

I. BÖLÜM

ANA HATLARIYLA EBHERÎ MANTIĞI

1. MANTIĞIN MAHİYETİ İŞLEVİ ÖNEMİ VE KONUSU

Mantığın bir ilim olup olmadığı konusunda gerek felsefeciler gerekse mantıkçılar arasında görüş ayrılığı vardır. Bu durumun başlıca nedeni, mantığın kurucusu olarak kabul edilen Aristoteles'in ilimler sınıflamasında mantığa yer vermemesidir. "Gerçekte bazı el kitaplarında, yazarlarınca, bazen teorik, bazen de pratik ilimler arasında mantığa tahmini diyebileceğimiz bir yer verildiği görülüyorsa da Aristoteles'in bu konuda hiçbir eserinde böyle bir işarete rastlanmamaktadır."³⁶

Aristoteles'in ispat fikri üzerine kurulan düşünce sisteminde mantık, kesin bir ispatın sağlanabilmesi noktasında zihni hataya düşmekten alıkoyan bir kılavuzdur. Bu yüzden Aristoteles, mantığı bir ilim olarak değil de zorunlu ve ispatçı ilmin bir aleti olarak görmektedir. Onun düşüncelerini benimseyen takipçileri ve bu arada İslam düşünürlerinde de bu anlayış, köklü bir şekilde hakimdir.³⁷

Aristoteles'i takip eden ve aralarında Farabi gibi önde gelen isimlerin de bulunduğu pek çok İslam mantıkçısı, mantığı Aristoteles gibi bir 'alet' olarak kabul etmekle beraber onun her şeyden önce düşünceye girişte zorunlu bir 'ilim' olduğu görüşündedir. *İlimlerin Sayımı* adlı eserinde yaptığı ilimler sınıflamasında Farabi, mantığa dil ilminden (nahiv) sonra ikinci sırada yer verir. Burada mantığın öncelikle doğruyu yanlıştan ayırmaya yarayan bir ilim; arkasından da bir sanat, bir alet, bir terazi ve bir ölçü olduğunu belirtir.³⁸

İbni Sina'dan sonra, genel olarak, İslam dünyasında mantığın daha çok bir alet olarak görüldüğü³⁹ söylene de müslüman ilim adamları mantığın gerek bir alet ve gerekse bir ilim olması noktasını dikkate almışlar ve onu tek bir tanımda birleştirmişlerdir. Buradan hareketle mantık, onlar için bir 'alet ilmi'dir. Yaygınlık

³⁶ Atademir, H. Ragıp, Aristoteles'in Mantık ve İlim Anlayışı, A.Ü.İ.F., yay., Ank., 1974, s. 89.

³⁷ A.y.

³⁸ Fârâbî, İlimlerin Sayımı, (çev. A.Arslan), Vadi yay. Ank., 1999., s. 53-70.

³⁹ Bayraktar, Mehmet, İslam Felsefesine Giriş, T.D.V. yay., Ank. 1997, s. 137.

kazanmış bu anlayışa göre mantık; kendisi bakımından ilim, diğer ilimlere kıyasla alettir.⁴⁰

Bu konuda Ebherî'nin tutumu söz konusu edildiğinde onun, mantığı bir alet olmasından evvel bir ilim olarak telakki ettiği görülecektir. Şöyle ki o, Hidayetü'l-Hikme, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik ve Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr gibi felsefe problemlerine ilişkin yazmış olduğu eserlerde, mantığı, "birinci ilim" (el-ilmu'l-evvel) olarak adlandırmıştır. Bunun yanı sıra Ebherî'ye göre mantık, ilimlere başlarken bir rehber niteliği taşır. Yani, Ebherî için mantık ilk önce bir ilim olmasının yanında diğer Müslüman mantıkçılarda olduğu gibi düşünceye girişte zorunlu bir alettir.

Mantığın bir alet ilmi olarak telakki edilmesi, onun insanı yalnızca düşmekten koruyan bir ölçü, doğru akıl yürütmenin kurallarını içeren bir kılavuz olması anlamına gelir. Ebherî'nin de bu anlayışa sahip olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü o, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik isimli eserinin girişinde konuyla ilgili şu ifadeler yer verir: "Fizik ve metafizik konularında öne sürülen görüş ve delillerin çoğu zayıf, eksik ve kesinlikten uzaktır. Bu durum, söz konusu delil ve görüşleri ileri sürenlerin mantık alanındaki bilgilerinin eksikliğinden, sonuç vermesi mümkün olmayan bazı delil ve önermelerden delil ve sonuç çıkarmaya varan hatalarından kaynaklanmaktadır."⁴¹

Buradan anlaşılacağı üzere Ebherî'ye göre mantık, bir alet ilmidir. Müellifin mantığı bu şekilde telakki etmesi mensubu olduğu düşünce sisteminden, yani Meşşâî anlayıştan kaynaklanıyor gözükmektedir. Çünkü Ebherî'nin, eserlerini kaleme alırken kendisini örnek almış olduğu ve bu yüzden onun düşünce sistemi üzerinde büyük etkisi olan Meşşâî filozof İbni Sina da mantığı felsefe için gerekli ve zorunlu bir medhal olarak görür ve onu sisteminin başına koyarak mantığını felsefesine adeta bir giriş yapar. İbni Sina'nın anlayışında bu durumyla mantık, bir ilimdir ve felsefenin bir bölümüdür. Diğer taraftan İbni Sina öteki ilimlere nispetle, mantığı bir

⁴⁰ Türker, Sadık, Aristoteles Gazzalî ile Leibniz'de Yargı Mantığı, Dergah yay., İst. 2002, s. 230.

⁴¹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.3.

alet olarak kabul eder. Öyle ki, mantık, diğer bütün ilimlerin idraki hususunda en güzel yardımcıdır.⁴²

Ebherî için ilme başlarken rehber olma mahiyetine sahip olan mantığın gerekliliği ve önemi tartışma götürmez bir hakikattir. Mantıkçı, bilginin elde edilmesi meselesinde söz konusu olan ‘tasavvur’ ve ‘tasdik’ bağlamında mantığın gerekliliğine ve önemine vurgu yapar.

Müslüman mantıkçılar arasında Farabî ile başlayıp İbni Sina ile yerleşik hale gelen genel kabul görmüş bir tasnife göre mantık; tasavvur ve tasdik olmak üzere ikiye ayrılır.⁴³ Bu tasnif Ebherî mantığı için de geçerlidir. Çünkü Ebherî’ye göre bilgi (ilim), inanmak ve kabul etmek yoluyla bir şeyin diğer bir şeye nispetinin tam bir idraki olursa bu ‘tasdik’dir, yoksa ‘tasavvur’dur. Bilginin tasavvur ve tasdik olmak üzere iki boyutu olduğunu öne süren Ebherî, bilginin bir şeyin mahiyetinin idraki olarak değerlendirildiğinde salt tasavvur olduğunu, bir şeyin mahiyeti ile zihnin onun hakkında verdiği olumlu veya olumsuz hükümden oluşan toplamın idraki olarak değerlendirildiğinde ise tasdik olduğunu kaydeder.

Ebherî bu konuda farklı anlayışların söz konusu olduğunu belirtir. Tasavvurun akılda bir şeyin suretinin belirmesi, tasdik ise o şey hakkında verilen olumlu veya olumsuz hükümden ibaret olduğunu savunan mütekaddimine karşın Fahreddin Razî’nin bilgiden söz edilebilmesi için tasavvur ve tasdik birlikte bulunmaları gerektiği düşüncesini tartışır. Ebherî bu konuda mütekaddiminle aynı kanaate sahiptir.⁴⁴

Ebherî, tasavvurun sonradan kazanılan bir şey olmayıp doğuştan getirildiği yönündeki anlayışa karşı çıkar. Tasavvurun, tasdik ve bunların birlikteliğinden meydana gelen bilginin hem doğuştan getirilen hem de sonradan kazanılan yanları olduğu görüşündedir. Bilgi sahibi kimseler arasında görüş ayrılıklarının olması ona

⁴² Bingöl, Abdülkuddüs, “İbni Sina’da Mantıkî Mahiyet ve Bilinmesi”, Uluslar Arası İbni Türk, Harezmi, Farabî, Beyrûnî ve İbni Sina Semp., A.K.M. Yay, S. 42, Ank, 1990,s.139;Günaltay, M. Şemseddin, “İbni Sina ve Mantık”, Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbni Sina semp, T.T. K. yay., İst. 1937, s.19 .

⁴³ Bingöl, Abdülkuddüs, Gelenbevi’nin Mantık Anlayışı, Ank. 1978, s.23; Sarıoğlu, Hiseyin, “Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî ve Mantık Kuralları Risalesi”, İlmî Araştırmalar D., S.11, İst, 2001, s. 154; Bolay, M. Naci, Farabî ve İbni Sina’da Kavram Anlayışı, M.E.B.yay. İst. 1990, s.90.

⁴⁴ Ebherî, a.g.e., s. 7-8.

göre bunun en güzel kanıtıdır. Bu görüş ayrılıkları, bilginin kazanılmasının ‘fıkr’i (düşünmeyi) gerektirmesi, fıkrin ise doğruluğa ve yanlışlığa açık olmasıyla ilgilidir ki mantığın gerekliliği ve önemi bu noktada kendisini göstermektedir.⁴⁵

İşlevi, bilgi elde etme sürecinde zihni hataya düşmekten alıkoymak olan mantığın ilkelerinin ‘apaçık’ (bedihi) olmasından dolayı öğrenilmelerine gerek olmadığı söylenemeyeceğini belirten Ebherî’ye göre bu ilkelerin tamamıyla sonradan kazanılmış olduğunu iddia etmek de aynı derecede yanlıştır. Şayet mantık ilkeleri bütünüyle apaçık olsaydı, sürekli düşülen hataların ortaya çıkmaması gerekirdi; diğer taraftan onlar tamamen sonradan kazanılmış olsaydı, bu durumda da başka kanunlara ihtiyaç kalmazdı. Öyleyse bilgi gibi mantığın da apaçık olan kısımları yanında bir de sonradan öğrenilen kısımları vardır. Nitekim üstün zeka sahibi olan ve mantık öğrenmeye ihtiyaç duymayan bazı kimselerin bulunması mümkün ise de, çoğu insan böyle değildir ve mantık öğrenmek durumundadır.⁴⁶ İbni Sina’nın deyimiyle, nasıl bir bedevi arap, dilin gramerini öğrenmek zorunda değilse, aynı şekilde ancak ilahi vahye mazhar olan bir insan mantıktan müstağni olabilir.⁴⁷

Mantığın konusunun ne olduğu sorusu söz konusu olduğunda ise Ebherî, yine tasavvur ve tasdik ayrımından yola çıkarak bu soruya bir cevap vermeye çalışır. Ebherî’ye göre mantığın konusu, tasavvur ve tasdik açısından bir şeyin o şey olup olmadığı bilgisini araştırmaktır. Böylece mantıkla uğraşanlar tasavvur konusunu ele alırken tümellik-tikellik, zat ve araz gibi konuları; tasdik konusunu ele alırken ise, önerme, önermelerin döndürmesi, çelişki gibi konuları araştırırlar.⁴⁸

⁴⁵ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.2a.

⁴⁶ a.g.e., v.2b-3a; Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik, s. 9-11.

⁴⁷ De Boer, T.J., İslamda Felsefe Tarihi, (Çev. Y. Kutluay), A.Ü.İ.F. yay., Ank. 1960, s.96.

⁴⁸ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 3b.

2. LAFIZLARIN DELALETİ

İslam mantıkçıları tarafından; “kendisini anlamaktan başka bir şeyi anlamak lazım gelen şey,”⁴⁹ şeklinde tanımlanan delaleti, mantığın bölümleri arasına sokan İbni Sina’dır.⁵⁰ Ebherî’ye göre ise delalet; “konuluş bakımından lafzın manasının bilene nispetle anlaşılmasıdır.”⁵¹

Bir anlam ifade eden lafızları (terimleri) üçe ayıran Ebherî, bunları şu şekilde tarif edip örneklendirir: “Lafız, anlamına ya mutabakat yoluyla delalet eder ki bu durumda onun delaleti, ‘insan’ lafzının ‘konuşan canlı’ ile olan ilişkisinde olduğu gibi gösterdiği şeyin bütünüyle olan ilişkisi içerisinde değerlendirilir; ya da tazammun yoluyla delalet eder, bu durumda onun delaleti ise, ‘insan’ lafzının ‘konuşan’la olan ilişkisindeki gibi gösterdiği şeyin bir parçasıyla olan ilişkisi içinde ele alınır; ya da iltizam yoluyla delalet eder ki bu durumda lafzın delaleti, ‘merkep’ lafzının ‘aptal/ahmak’la ilişkisinde olduğu gibi gösterdiği şeyin zihindeki çağrışımıyla olan ilişkisi içinde ele alınır.”⁵²

Ebherî daha sonra lafızları, tekil ve bileşik lafızlar olmak üzere şu şekilde ikiye ayırır: “Lafız, ya tekildir ki bu ‘insan’ lafzında olduğu gibi parçası anlamının (diğer) bir parçasını göstermeyen terimdir; ya da böyle olmayıp ‘taş atan’ örneğinde olduğu gibi bileşiktir.”⁵³

Tekil lafızlar, Farabî mantığında olduğu gibi⁵⁴ Ebherî’de de gösterdiği anlama göre üç kısma ayrılır. Tam bir anlamı göstermiyorsa, ‘edat’; ‘dövdü’ sözümüzde olduğu gibi belli bir konuyla ilgili belirli bir zaman diliminde gerçekleşmiş bir olayı gösteriyorsa, ‘fiil’(eylem); ‘insan’ ve ‘canlı’ örneklerinde olduğu gibi belirli bir konuyla ilgili olmadığı gibi belli bir zaman ifadesi de içermiyorsa, ‘isim’ olarak adlandırılır.⁵⁵

⁴⁹ Öner, Necati, Klasik Mantık, A.Ü.İ.F. yay. Ank. 1970, s.16; Emiroğlu, İbrahim, Ana Konularıyla Klasik Mantık, Asa yay., Bursa, 1999, s. 67.

⁵⁰ Bingöl, a.g.e., s.27.; Bolay, a.g.e., s.90.

⁵¹ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s. 17.

⁵² Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v. 81a.

⁵³ Ebherî, İşagûci, (metin-çeviri-inceleme: H. Sarıoğlu), İz yay. İst. 1998, s. 59.

⁵⁴ Bolay, a.g.e., s. 20.

⁵⁵ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.4b-5a.

Tekil lafızları, ayrıca ortaklığı kabul etme veya etmeme bakımından ‘tümel’ (külli) ve ‘tikel’ (cüz’î) lafızlar olmak üzere ikiye ayıran Ebherî, tümel lafızları da ‘zâtî’ (özel) ve ‘arazî’(ilineksel) olmak üzere iki kısma ayırır. Konuyu, Hidayetü’l-Hikme adlı eserinde şöyle anlatır: “Lafız, ya ‘Zeyd’ sözumüzde olduğu gibi, lafzın kendi anlamının düşünülmesi (başka bir anlamla) ortak olmasına engel olması anlamında tikeldir, ya da tikelin zıttı olan tümeldir. Tümel lafızlar ise ya ‘insan’ ve onun dışında kalanların ‘canlı’ya nispetinde olduğu gibi, parçaları hakikatinin dışında olmayan anlamında zâtî, ya da ‘insan’a nispetle ‘gülücü’ ve ‘yazıcı’ lafızlarında olduğu gibi zatînin zıttı olan arazîdir.”⁵⁶

Ebherî daha sonra tekil lafızları yükledikleri anlamlar bakımından beşe ayırır. Birincisi ‘münferit’ lafızdır ki o, tek bir anlam için konulmuştur. İkincisi ‘müşterek’ lafızlardır. Onlar da, ‘göz’ örneğinde olduğu gibi birden fazla anlama gelebilen lafızlardır. Üçüncüsü ise ‘menkul’ lafızlardır. Bunlar ise ‘hayvan’ (dâabbe) örneğinde olduğu gibi ikinci anlamı daha kuvvetli olan lafızlardır. Dördüncüsü ‘hakiki’ lafızlardır. Hakiki lafızlar, başka bir anlamı göstermeyip, yalnızca ilk anlamlarına delalet ederler. Beşincisi ‘mecazî’ lafızlardır ki, onlar da ikinci bir anlama izafe edilebilen lafızlardır.

Ayrıca tekil lafızlar, başka lafızlarla olan münasebetleri bakımından muradif (eş anlamlı) ve mübayin (zıt anlamlı) lafızlar olmak üzere ikiye ayrılırlar.⁵⁷

Bileşik lafızlar ise tam ve tam olmayan bileşik lafızlar şeklinde ikiye ayrılır. Tam-bileşik lafızlar, doğrulanabilir veya yanlışlanabilirse ‘haber’; böyle değilse ve ‘döv!’ örneğinde olduğu gibi öncelikle eyleme ilişkin bir isteği dile getiriyor, ayrıca bir üstten geliyorsa ‘emir’; aynı seviyedeki birinden geliyorsa, ‘rica’; alt seviyeden birinden geliyorsa, ‘soru’ adını alır. Tam olmayan-bileşik lafız da ‘takyîdî’ ve ‘gayr-ı takyîdî’ olmak üzere ikiye ayrılır.⁵⁸

⁵⁶ Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v. 81a.

⁵⁷ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik, s.18.

⁵⁸ a.g.e., s.18-19; Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 6a-6b.

3. KAVRAMLAR

Kavramlar konusunu, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik ve Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr gibi hacimli eserlerinde lafızlar başlığı altında inceleyen Ebherî, ağırlıklı olarak tümel ve tikel kavramlar üzerinde durur. Özellikle tümel kavramları ele alan Ebherî, konuyu felsefe ve mantığın meşhur problemlerinden olan tümeller sorunuyla bağlantılı olarak ele alır.

Mantıkçımızın kanaatlerini doğru anlayabilmek için konuyla ilgili kısa da olsa bir takım hususların belirtilmesi zorunlu gözükmektedir. Tümeller sorununun kaynağı Antik Yunan'a dayanır. Şöyle ki; Platon kavrama 'idea' diyerek ona bir gerçeklik yüklemiştir. Sokrates ve Aristoteles ise kavramı bir şeyin zihindeki tasarımı olarak görmüşlerdir. Bu tartışma tüm felsefe tarihi boyunca devam etmiş ve bazı mantıkçılar kavramın dilden bağımsız bir mahiyetinin olamayacağını söyleyerek kavram konusunu bir anlamda mantığın dışına çıkarmışlardır.⁵⁹

Ebherî'ye göre tasavvur edilen her şey; ya çokluğu doğruluğuna engel olan anlamında tikeldir, ya da tam tersine çokluğu doğruluğuna mani olmayan anlamında tümeldir. Tikel olan kavramlar, 'gerçek tikel' ve 'göreceli tikel' olarak ikiye ayrılırlar. Gerçek tikel, aklın kavramın özü itibariyle zihin dışında birçok şeyde birleşmesini kabul etmemesidir. Göreceli tikel ise sınırlanmış olan tikellere denir.⁶⁰

Daha sonra tümel kavramların incelemesini yapan Ebherî'ye göre tümel denince; ya bir şeyin mutlak mahiyeti, ya onun akli oluşu, ya da onun tümellikle nitelenmesi söz konusudur. Bunlardan birincisi 'doğal (tabîi) tümel', ikincisi 'mantikî tümel', üçüncüsü ise 'akli tümel'dir. Bu üç tümelden yalnızca doğal tümelin dış dünyada mevcut olduğunu, diğer ikisinin ise sadece zihinde bulunduğunu belirten Ebherî, zihindeki suretlerin tümel olmadığı yolundaki görüşlere katılmaz.⁶¹

⁵⁹ Özlem, Doğan, Mantık, İnkılâp yay. Ank., 1999, 6.baskı, s.65.

⁶⁰ Ebherî, a.g.e., v.6b.

⁶¹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.28-29; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.6b-7a.

Tümellerin üç farklı kategoriye ayrılmaları, esasında, klasik mantıktaki beş tümelden ‘cins’ in üç kısımda mütalaa edilmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. İbni Sina da tümelleri, tabîi, aklî ve mantıkî olmak üzere üç kısma ayırmıştır.⁶²

Bu konuyla ilgili olarak Ebherî, İbni Sina ve Fahreddin Razî’nin görüşlerine yer verir. İbni Sina’nın, tümelleri mahiyete dahil olup olmamaları bakımından özsel ve ilineksel diye sınırlandırıp, özsel tümelin doğrudan türün mahiyetiyle ilgili olduğunu savunmasına karşın Fahreddin-i Razî, türün mahiyeti, özsel tümel ve ilineksel tümel olmak üzere üç sınıf tümelden söz eder ve özsel tümelin, mahiyetin bir parçası olduğunu, aynı zamanda mahiyetin parçasının hem zihinde hem de dış dünyada var olma bakımından mahiyetten önce geldiğini öne sürer. Bu tartışmada İbni Sina’nın görüşlerinin daha doğru olduğunu ileri süren Ebherî, mahiyetin cüz’ünün, ‘insan-canlılık’ ilişkisinde olduğu gibi bazen hakiki, bazen de itibari olabileceği, özsel ve ilineksel ayrımının sadece doğal tümeller için geçerli olduğu, ancak özsel tümellerin farklı derecelerinin bulunduğu kanaatindedir.⁶³

Kavramlar konusuyla ilgili olarak Ebherî’nin yaklaşımında dikkat çeken bir husus, onun bu konuyu adlandırırken sadece ‘lafızlar (elfâz)’ ibaresini kullanıp bu başlık altında lafızların delaleti, kavram, kavram türleri, terim vs. gibi birden çok konuyu işlemiş olmasıdır. Oysa bazı Müslüman mantıkçılar, terim için ‘lafız’ ibaresini, kavram için ise ‘mefhum’ ibaresini kullanmışlardır.⁶⁴ Ebherî’nin eserlerinde ‘mefhum’ ibaresine rastlanmamaktadır.

4. BEŞ TÜMEL

İlk olarak Aristoteles’in bahsettiği fakat daha sonra Porphyrios tarafından açık bir şekilde işlenip; cins, tür, ayırım, hassa ve ilinti biçiminde sistemleştirilen ve Aristoteles’in kitaplarına bir giriş olarak ‘İsagoci’ adını alan beş tümel konusu, İbni Sina’dan sonra İslam mantıkçılarınca da benimsenmiştir.⁶⁵

⁶² Kuşpınar, Bilal, İbni Sina’da Bilgi Teorisi, M.E.B. yay., Ank, 2001. s.92

⁶³ Bu tartışma için bkz., Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s.29-33.

⁶⁴ Bu kullanımla ilgili bkz. Bingöl, a.g.e., s.35.

⁶⁵ Öner, a.g.e., s.23-24.

Müslüman ilim çevrelerince “külliye-i hamse” olarak adlandırılan beş tümel konusu, Porphyrios’un sıralamasına uygun biçimde işlenmiştir. Yukarıdaki sıralamayı takip etmiş olan Ebherî’nin beş tümele yaklaşımını görelim.

4.1. Cins: Ebherî, Hidayetü’l-Hikme’inde cinsin tanımı şöyle yapmıştır: “Özsel olan tümel ya cinstir ki o, ‘insan’ ve onun dışındakilere nispetle ‘canlı’ sözumüzde olduğu gibi, gerçeklikleri bakımından çok ve çeşitli olan şeylere ilişkin ‘O nedir?’ sorusuna cevap olarak söylenen tümeldir.”⁶⁶ İsağûci adlı eserinde ise benzer bir tanım yapar: “Özsel (olan tümel) ya ‘insan’ ve ‘at’a nispetle ‘canlı’ lafzında olduğu gibi, sırf ortaklık açısından ‘O nedir?’ sorusuna cevap olarak söylenir ki bu cinstir. Cins de; ‘O nedir?’ Sorusunun cevabı olarak zata ilişkin bir ifade için söylenen ve çeşitli gerçeklikleri gösteren tümeldir”, şeklinde tanımlanır.⁶⁷

Ebherî, Müslüman mantıkçıların geleneğine uyarak cinsin çeşitlerinden bahseder. Cinsi ilk önce, alışlageldiği üzere ‘yakın cins’ ve ‘uzak cins’ olmak üzere ikiye ayırır. Yakın cins, ortak vasıflara sahip olan bir türün doğrudan doğruya bağlandığı, hemen üstündeki cinstir. Örneğin, Porphyrios ağacına göre insan türünün yakın cinsi hayvandır. Uzak cins ise, ortak özelliklere sahip olan bir türün araya giren cinsler vasıtasıyla bağlandığı cinstir. İnsanın uzak cinsleri yine Porphyrios ağacına göre ‘cismi olan’ ve ‘cevher’dir. Ebherî daha sonra, hiçbir cinsin altında yer almayan cinse, ‘en yüksek cins’ (cinsu’l-âli) ya da ‘cinslerin cinsi’ (cinsu’l-ecnâs); bütün cinslerin altında olup kendisinin altında hiçbir cins yer almayan cinse, ‘aşağı cins’ (cins-u sâfil); kendi altında ve üstünde başka cinsler yer alan cinse, ‘orta cins’(cins-u mutavassit); üzerinde ek bir cins bulunup, altında hiçbir cins bulunmayan cinse de ‘cins-i müfred’ ya da ‘cins-i tabî’ (doğal cins) demiştir.⁶⁸

4.2. Tür: Klasik mantıkta; “gerçeklikleri aynı olan birçok şeye, bunlar nedir? diye sorulunca verilen cevap”⁶⁹ şeklinde tanımlanan tür, Ebherî tarafından bu tanıma benzer biçimde şöyle tanımlanmıştır: “... Veya (özsel olan tümel) Zeyd, Amr ve

⁶⁶ Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v.81a.

⁶⁷ Ebherî, İsağûci, s.61.

⁶⁸ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.8b-9a.

⁶⁹ Öner, a.g.e., s.25.

daha başkalarına nispetle ‘insan’ örneğinde olduğu gibi, hem özellik bakımından ‘O nedir?’ sorusunun cevabı olarak söylenir ki bu türdür ve şöyle tanımlanır: Tür, ‘O nedir?’ sorusuna cevap olarak, gerçeklik bakımından değil, sayıca değişik bir çok şeyi ifade etmek için söylenen tümeldir.’⁷⁰

Ebherî, türü, ‘hakiki tür’ ve ‘göreceli tür’ olmak üzere ikiye ayırır. Hakiki tür: O nedir? sorusunun cevabı olarak iki defa söylenen özel iki tümelden oluşan türdür.⁷¹ Göreceli tür: ‘Büyüyen cisim’e nispetle, ‘bitki’ ve ‘hayvan’ örneğinde olduğu gibi, bazen başkalarıyla beraber başka bir cinsin altında yer alan şeyler için geçerli olan türe denir.⁷²

Ebherî, cins konusunda yaptığı gibi tür konusunda da; ‘en yüksek tür’(en-nev’ul-âli), ‘orta tür’(en-nev’ul-mutavassıt), ‘aşağı tür’ (en-nev’us-sâfil) ve ‘hakiki tür’ (en-nev’ul-hakiki) şeklinde bir sınıflama yapmıştır.⁷³

4.3. Ayırım: Cinsleri ve türleri birbirinden ayıran ana karaktere ‘ayırım’ denir.⁷⁴ Ebherî’ye göre ise ayırım; “O kendi özünde hangi şeydir? sorusunun cevabı olarak söylenen şeydir.”⁷⁵ Müellif, tanımda geçen, ‘o hangi şeydir?’ sözüyle, cins, tür ve ilintiyi bu tanımın dışına çıkardığımızı, ‘kendi özünde’ ifadesiyle de hassayı tanımın dışına ittiğimizi belirtir.⁷⁶ Ayrıca Ebherî, bir şeyi yakın cinsindeki ortaklarından ayıran ayırımı ‘yakın ayırım’; uzak cinsindeki ortaklarından ayıran ayırımı da, ‘uzak ayırım’ diyerek ayırımı iki sınıfa taksim etmiştir.⁷⁷

Klasik mantık geleneğine uygun olarak ilk önce özsel olan tümelleri, yukarıdaki sıralanış biçimiyle; cins, tür, ayırım şeklinde mütalaa eden Ebherî, daha sonra hassa ve ilintiden müteşekkil olan ilineksel tümelleri konu edinir.

4.4. Hassa: Öz nitelik, yalnız bir türe yada kişiye ait olan sıfat, anlamına gelen hassayı Ebherî şöyle tanımlar: “O hangi şeydir? sorusuna cevap olan, (bir tür)

⁷⁰ Ebherî, İşagûci, s. 61.

⁷¹ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.9b.

⁷² Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v.81a-b.

⁷³ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 9a.

⁷⁴ Emiroğlu, ag.e., s.80.

⁷⁵ Ebherî, a.g.e., v. 10a.

⁷⁶ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’d-Dakâik, s.37.

⁷⁷ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.10b.

için tek bir gerçekliği gösteren ilineksel bir sözdür.”⁷⁸ Mantıkçı, tanımda geçen, ‘tek bir gerçeklik’ sözüyle cins ve ilintiyi, ‘o, hangi şeydir?’ sözüyle türü, ‘ilineksel bir söz’ ifadesiyle de ayırımı tanımın dışında bıraktığımızı ifade eder.⁷⁹

4.5. İlinti: İslam mantıkçıları tarafından ‘araz-ı âmm’ olarak adlandırılan ilinti konusunda Ebherî, şunları dile getirir: “(...İlineksel olan tümel) insan ve diğer canlılara nispetle güç ve fiil halinde ‘soluyan’ örneğinde olduğu gibi, birden fazla gerçekliği kuşatan ‘ilinti’dir. Bu da; farklı gerçeklikler altında bulunan şeyleri ifade etmek üzere ilinek anlamında söylenen bir söz, olarak tanımlanır.”⁸⁰

Beş tümel konusunu geniş bir biçimde ele aldığı Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik adlı eserinde Ebherî, konuyla ilgili İbni Sina ve Fahreddin-i Razî’nin görüşlerine de yer verir. Ayrıca beş tümeli oluşturan kavramlar arasındaki ilişkileri de ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Yine aynı şekilde ikinci büyük eseri olan, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr’da da beş tümelin birbirleriyle olan münasebetlerini konu edinen bir bölüme yer veren müellif, konuyu mütebahhir bir tarzda ortaya koymuştur.⁸¹

5. TANIM

Tanım konusu, mantığın kurucusu olarak kabul edilen Aristoteles’in, mantıkta asıl gayesi olan ispatın prensiplerinden birisi olması sebebiyle her zaman, mantıkçı için temel hareket noktalarından birini teşkil eder.⁸² Çünkü her bilim belirli kavramlar kullanır ve bilimler bu kavramları ancak tanımlayarak onları sağlamca sınırlanmış kavramlar durumuna getirebilirler.⁸³

⁷⁸ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s.41.

⁷⁹ A.y.

⁸⁰ Ebherî, İşagûci, s.63.

⁸¹ Bu ayrıntılar için bkz. Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s. 42-45; Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 11b-12a.

⁸² Bingöl, Abdülkuddüs, Klasik Mantık’ın Tanım Teorisi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1982, s.10.

⁸³ Von Aster, Ernest, Bilgi Teorisi ve Mantık, (Çev. Macit Gökberk), Sosyal yay. İst. 1994. s. 16.

Aristoteles'e göre tanım, özün araştırılmasından ibarettir ve bir kavramın karakteristik içlemine tayin eden zihin işlemlerine denir.⁸⁴

Müslüman mantıkçıların 'el-kavlü's-şarih' (açıklayıcı söz) başlığı altında işledikleri tanım konusu, İbni Sina mantığının da önemli konularından birini teşkil etmektedir. Şöyle ki, Aristoteles'de olduğu gibi İbni Sina için de tanımın gayesi, eşyanın zatını (özünü/mahiyetini) tayin etmektir. Bu yüzden tanım konusu hem mantığın hem de metafiziğin inceleme alanına girmektedir. İbni Sina'ya göre tanım, tanımlanmak istenen şeyin mahiyetini açıklayan temel niteliklerden oluşmuş bir ifadedir. Bununla birlikte bütün tanımlar bu dereceye ulaşamazlar ve çoğu basit tavsiflerden ileri gidemezler.⁸⁵

Mantığın ana konularından birini oluşturan tanım bahsi, Ebherî mantığında da önemli bir yere sahiptir. Şu sebeple ki, Ebherî de diğer bütün mantıkçılar gibi, mahiyetin, özün, aslın, bir şeyin ne olduğunun bilinmesinin ancak tanım yoluyla mümkün olabileceği kanaatindedir.⁸⁶

Ebherî'ye göre bir şeyin mahiyetini bildiren sözün tasavvuru, mahiyetin tasavvurunu gerektirmeli ve onun başka şeylerden ayırt edilmesini sağlamalıdır. Yani, bir tanım efradını câmî, ağıârını mâni olmalıdır. Bu yüzden tanımlayanın, tanımlanma ve tanımlanmama bakımından mahiyetin gerisinde kalmaması, tersine tanımlayanın, tanımlanma bakımından tanımlanandan önce gelmesi gerekir.⁸⁷

Ebherî'ye göre tanım; "bir şeyin ne olduğunu gösteren söz olup insana nispetle 'düşünen canlı' örneğinde olduğu gibi, bir şeyin yakın cinsiyle yakın ayırımından oluşan sözdür."⁸⁸ Bilindiği üzere mantıkta tanım (hadd), 'tanım' ve 'resm' olmak üzere ikiye ayrılır, daha sonra da bunlar kendi içlerinde, 'tam' ve 'eksik' kaydıyla ikiye taksim edilirler. Ebherî'ye göre şayet bir tanım, tanımladığı şeyin bütün parçalarını içeriyorsa tam tanım; bir kısmını içeriyor ve ona eşit düzeydeyse eksik tanım; içerdikleri şeyler mahiyetin dışında ise eksik resm;

⁸⁴ Öner, a.g.e., s.35.

⁸⁵ Yaren, M. Tahir, İbni Sina Mantığına Giriş, İlahiyat yay. Ank. 2003, s.35; Ülken, H. Ziya, Mantık Tarihi, İ.Ü.E.F.yay., İst. 1942, s. 92.

⁸⁶ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.12a-12b.

⁸⁷ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.47.

⁸⁸ Ebherî, İsağüci, s.65.

mahiyetin içindeki ve dışındaki şeylerden oluşuyor ve içindeki de en yakın cins ise tam resm'dir.⁸⁹

Başka bir yerde Ebherî tanımın çeşitlerini şu şekilde mütalaa etmiştir: “Tam tanım, bir şeyin mahiyetini gösteren, bu yüzden de insanın ‘düşünen canlı’ şeklinde tanımlanması gibi, bir şeyin içinde yakın cinsiyle yakın ayrımının bulunması gerekli olan sözdür. Eksik tanım ise insanı tanımlarken ‘konuşan cisim ve varlık’ sözumüzde olduğu gibi uzak cins ile ayırım veya ilintiyle ayırımdan oluşur. Tam resm, insanı tanımlamada ‘gülen canlı’ örneğinde olduğu gibi cins ile hassadan oluşur. Eksik resm ise, yine insanı tanımlarken ‘gülen cisim’ veya ‘gülen varlık’ sözumüzde olduğu gibi uzak cins ile hassalardan veya ilinti ile hassalardan oluşur.”⁹⁰

6. ÖNERMELER

Mantığın bel kemiğini oluşturan kıyas, önermelerden meydana gelir. Bu yüzden önermeler, mantığın en önemli konularından biridir.

Aristoteles önermeyi şöyle tarif eder: “Bir şey hakkında bir şey tasdik veya inkar eden sözdür.”⁹¹ Aristoteles’in bu tanımı Müslüman mantıkçılar tarafından da benimsenmiştir. Örneğin Farabî önermeyi şöyle tanımlar: “Önerme öyle bir sözdür ki, onda bir şeyle (başka) bir şey hakkında hüküm verilir. ‘Zeyd gidiyor,’ ‘Amr uzaklaşıyor,’ ‘insan yürüyor,’ sözlerimizde olduğu gibi.”⁹² Farabî’nin diğer bir önerme tanımı ise şöyledir: “Yapısı ve şekli gereği, doğru yahut yanlışlık olmakla nitelenebilen sözdür.”⁹³ Daha sonra Müslüman mantıkçılar bu tanımı; “söyleyene bu hususta ‘doğrudur’ veya ‘yanlıştır’ demenin doğru olduğu (söz)” şeklinde formülleştirmişler ve bu tanım hemen bütün İslam mantıkçıları tarafından kabul edilmiştir.⁹⁴

⁸⁹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.48.

⁹⁰ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v.81b.

⁹¹ Aristoteles, Organon III, Birinci Analitikler, (Çev. H.R. Atademir), M.E.B., yay., İst., 1966, s. 3.

⁹² Küyel, M. Türker, Farabî'nin Bazı Mantık Eserleri, A. K. M. yay., Ank. 1990, s.98.

⁹³ Türker, Sadık, “Mantıkta Kullanılan Lafızlar”, Kutadgu Bilig D., S.2, İst. 2002, s.115.

⁹⁴ Bingöl, Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı, s.61; Ahmet Cevdet Paşa, Mi'yar-ı Sedât, (Sad. ve Çev. H. Tahsin Feyizli), Ferc yay. Ank. 1998, s.63.

İbni Sina'nın yaptığı tanım da yukarıdaki tanımla neredeyse aynıdır. O, önermeyi şöyle tanımlamaktadır: “Önerme, doğru ya da yanlış olma ihtimali olan sözdür.”⁹⁵ İbni Sina için hüküm (önerme), tasdik veya nefiy fiilidir. Bir icap veya selptir. Gerçekliğe uyup uymamasına göre doğru veya yanlış olur. Bu yüzden önerme, doğruluğa ve yanlışlığa açıktır.⁹⁶

Ebherî'nin önermeler konusundaki tutumu, kendisinden önceki İslam mantıkçılarının yaklaşımıyla, özellikle de İbni Sina'nın bakış açısıyla paralellik arz eder. Ebherî için de önerme, bir icap ve selp işidir. Bu durum onun önermeyi; “bir şeyin diğer bir şeye nispeti konusunda olumlu veya olumsuz hüküm içeren söz,”⁹⁷ şeklinde tanımlamasından kaynaklanmaktadır. Müellif başka bir eserinde ise önermeyi; “onun söyleyeni hakkında ‘o doğrudur veya yalancıdır’ denmesine sebep olan söz,”⁹⁸ biçiminde daha başka bir yerde ise; “söyleyeni hakkında ‘söylediği doğrudur veya yalandır’ demeye elverişli söz,”⁹⁹ olarak tanımlamaktadır.

Mantıkla uğraşanlar önermeleri çeşitli sınıflamalara tabi tutmuşlardır. Bu sınıflamalardan en yaygın olanı ve kabul göreni, önermelerin ilk önce ‘yüklemlî’ ve ‘şartlı’ olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. Bu ayrım Ebherî tarafından da benimsenmiştir. O, ilk önce önermeleri yüklemlî ve şartlı önermeler olmak üzere ikiye bölmüş, bunların tanımlarını yapar ve örnekler verir.

Ebherî'ye göre yüklemlî önerme, ‘Zeyd yazıcıdır’ ve ‘Zeyd yazıcı değildir’ örneklerinde olduğu gibi iki ayrı önermeye ayrılamayan ve bir şey hakkında diğer bir şeyin sabit olduğuna veya ondan kaldırıldığına (sabit olmadığına) dair hüküm içeren önermedir. Bir önermeyi oluşturan parçalardan, hakkında hüküm verilene, ‘konu’; kendisiyle hükmedilene de, ‘yüklem’ denir.¹⁰⁰

Öte yandan yüklemlî önerme, ya ‘olumludur’ (mûcibe) ve kendisiyle bir şeyin diğer bir şeyle birlikte olduğuna hükmedilir; ya da ‘Zeyd yazıcı değildir’

⁹⁵ İbni Sina, Uyûnu'l-Hikme, (Thk. H. Z. Ülken), İ.Ü. E. F., yay., Ank.1953., s.4.

⁹⁶ Ülken, a.g.e., s.100.

⁹⁷ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 53; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 14a.

⁹⁸ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v. 81b.

⁹⁹ Ebherî, İsağûci, s.65.

¹⁰⁰ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.53; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.14ab.

örneğinde olduğu gibi, bir şeyin diğer bir şeyden olumsuzlanmasına hükmedilen ‘olumsuz’ (sâlibe) önermelerdir.¹⁰¹

Yüklemlerle bir önerme ancak, konu, yüklem ve bu ikisi arasında ilişki kuran nispetle tamam olur. Konuyla yüklem arasındaki ilişki de bir lafızla gösterilir ki bu lafza da bağlaç denir. Bağlaçlar, edatlar konusu içinde yer alır ve ‘zamana bağlı olanlar’ ve ‘zamana bağlı olmayanlar’ olarak ikiye ayrılır.¹⁰²

Eğer önermenin konusu, ‘Zeyd yazıcıdır’ örneğinde olduğu gibi belirli bir şahıstan oluşuyorsa bu tür önermelere ‘mahsusa’ (özel) denir. ‘Canlı cinstir, insan türdür’ sözümüzde olduğu gibi konusu tümel olan önermelere, ‘tabî’ (doğal) önerme denir.¹⁰³ Şayet bir önerme tümel bir konu hakkında doğru bir hüküm içerir ve bu hükümde, onun bütün fertlerini mi yoksa bir kısmını mı kapsadığı belirtilmişse, bu tür önermelere, ‘mahsûra’; ‘insan yazıcıdır’ örneğinde olduğu gibi, belirtilmemişse ‘mühmele’ adı verilir. Mahsûre olan önermelerde, ‘bütün insanlar canlıdır’ sözümüzde olduğu gibi hüküm o türün bütün fertlerini kapsıyorsa buna ‘tümel’ (külli) denir; ‘bazı insanlar yazıcıdır’ sözümüzde olduğu gibi sadece bir kısmını kapsıyorsa buna da ‘tikel’ (cüz’î) denir. Fertlerin sayısını gösteren söze ‘niceleyici’ (sûr) denir. Bu da; tümel olumlu için, ‘bütün’; tümel olumsuz için, ‘hiçbir (şey)’; tikel olumlu için, ‘bazı’; tikel olumsuz için ise, ‘bazısı değil, tamamı değil, değil bazısı’ lafızlarından müteşekkildir.¹⁰⁴

Ebherî’ye göre yüklemlerle önermeler yüklem durumuna bağlı olarak da çeşitli isimler alırlar. Eğer yüklem ‘Zeyd (o dur ki) yazıcıdır’ sözümüzde olduğu gibi var olmayı (vücûdî) ifade ediyorsa ‘muhasala’ ve ‘basit’; ‘Zeyd (o dur ki) yazıcı değildir,’ ya da ‘Zeyd (o dur ki) yazıcı olmayan değildir’ sözümüzde olduğu gibi yoksunluk ifade ediyorsa buna da ‘ma’dûle’ denir.¹⁰⁵

Yüklemlerle önermelerin maddelerini ve modalitelerini (cihet) da eserlerinde bahis konusu eden Ebherî, yüklem, zarûret, devam, imkan ve fiil açısından konuya nispetinin önermelerin maddesini meydana getirdiğini; bunlara ilişkin olarak aklın

¹⁰¹ Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v. 82a.

¹⁰² Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s. 57.

¹⁰³ a.g.e., s. 58; Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 14b.

¹⁰⁴ a.g.e., v. 14b-15a; Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s.59.

¹⁰⁵ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 16a; Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s.62.

verdiği hükmün de modal önermeleri oluşturduğunu ifade eder. Bu bağlamda, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik isimli eserinde şu saptamalarda bulunur: “Bil ki, yüklemle konu ilişkisinin keyfiyeti; zarûriye, imkan ve devam, imkan ve fiil açısındandır. Bu keyfiyet önermenin maddesi, aklın da bunlarla hüküm vermesi, modal önerme diye isimlendirilir. Bir önermede yüklem konu için ya gerçekleşmiştir (sabittir) ya da gerçekleşmemiştir. Yani gerçekleşmiş olan şeylerden her biri kuvve ve fiil olarak gerçekleşen şeyden daha genel ise o, modalitesiz bir önermedir. Şayet (bu gerçekleşmenin) nasıl olduğu açıklanırsa, o önermenin, modal önerme olduğundan bahsedilebilir.”¹⁰⁶

Ebherî yine söz konusu eserinde modal önermelerle ilgili Fahreddin-i Razi ve İbni Sina'nın görüşlerine yer verir. Uzun uzadıya bu düşünürlerin konuyla ilgili ileri sürdükleri iddiaların kritiğini yapar.¹⁰⁷

Şartlı önermeler konusuna gelince Ebherî, iki ayrı önermeye ayrılabilen önermelere, şartlı önermeler der ve bunları da bitişik şartlı ve ayrık şartlı olmak üzere ikiye ayırır.¹⁰⁸ Şartlı önerme, ‘Eğer güneş doğarsa gündüz olur’ sözümüzde olduğu gibi ise buna, ‘bitişik şartlı’ önerme denir ve bu önermeyi oluşturan birinci parçaya ‘mukaddem’, ikinci parçaya da ‘tâli’ denir. Eğer şartlı önerme, ‘Sayı ya tektir ya da çifttir’ sözümüzde olduğu gibi ise buna da ‘ayrık şartlı’ önerme denir.¹⁰⁹

Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr ve Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik isimli eserlerinde şartlı önermelerle ilgili geniş malumat verir. Bitişik şartlı önermeleri, ‘mutlak’ ve ‘ittifâkî’ önermeler olmak üzere ikiye ayıran müellif, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik isimli eserlerinde konuyla ilgili şu açıklamalara yer verir: “Mutlak bitişik şartlı olan önermeyle, ya bir önermenin gerekliliğine veya diğerine katılmasına ya da onun zorunlu olarak olumsuzlanmasına veya diğerinden ayrılmasına hükmedilir. Bu durumda birincisi olumlu, ikincisi olumsuzdur. Zorunlu olarak olumlu olanla, ‘Eğer güneş doğarsa gündüz olur’ sözümüzde olduğu gibi mukaddemin doğru olması takdirıyla tâlinin doğru olmasının gerekliliğine hükmedilir. İttifâkî olan bitişik şartlı önermeyle ise, ‘İnsan düşünen ise merkep de

¹⁰⁶ a.g.e., s. 64.

¹⁰⁷ Bu görüşler ve kritiği için bkz. a.g.e., s.64-67

¹⁰⁸ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr v. 14a.

¹⁰⁹ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme,v. 82a.

anırandır' sözümüzde olduğu gibi tâlinin mukaddeme (tesadüfi olarak) eşlik etmesiyle hükmedilir. Olumsuz olan zorunluluk, 'olumsuz zorunluluk' olarak, olumsuz olan ittifâkî ise, 'olumsuz ittifâkî' olarak adlandırılır."¹¹⁰ Ebherî, ittifâkî olan önermeleri de 'hâsse' ve 'âmme' olarak ikiye ayırmaktadır.¹¹¹

Ayrık şartlı önermeleri, hakikiye, mâniatü'l-cem ve mâniatü'l-huluv olmak üzere üç kısma ayıran Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr isimli eserinde konuyla ilgili şu bilgilere yer verir: "Doğruluk ve yanlışlık açısından birinci parçasının diğerine aykırı hüküm içeren ayrık şartlı önermeye, 'hakikiyye' denir ve ancak 'bu sayı ya tektir ya da çifttir' sözümüzde olduğu gibi iki parçasından birinin doğru, diğerinin (zorunlu olarak) yanlış olmasıyla teşekkül eder. Yalnızca (ikisi aynı anda) doğruluk açısından birbirine aykırı hüküm içeren ayrık şartlı önermelere, 'maniatü'l-cem' denir ve 'insan ya taştır ya ağaçtır' sözümüzde olduğu gibi iki yanlış hükümden oluşabileceği gibi, 'insan ya canlıdır ya da ağaçtır' sözümüzde olduğu gibi biri doğru diğeri zorunlu olarak yanlış olan iki hükümden de meydana gelebilir. Sadece, (ikisi aynı anda) yanlış olma açısından birbirine aykırı hüküm içeren ayrık şartlı önermelere ise, 'maniâtü'l-hulu' denir. 'Felek ya beyazdır ya da siyahtır' sözümüzde olduğu gibi ikisi de doğru olabilme ihtimali olan hükümlerden oluşabileceği gibi, 'Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır' sözümüzde olduğu gibi biri yanlış diğeri zorunlu olarak doğru olan iki hükümden de oluşabilir."¹¹² Ebherî ayrıca ayrık şartlı önermelerin kısımlarından bir olarak 'inadiyye' ve onun kısımlarından bahseder.¹¹³

7. ÇELİŞKİ

Ebherî, çelişkiyi; "'Zeyd yazıcıdır' ve 'Zeyd yazıcı değildir' sözümüzde olduğu gibi, özü gereği biri doğru diğeri yanlış olan iki önermenin olumluluk ve olumsuzluk açısından farklı olması"¹¹⁴ şeklinde, klasik mantıkta olduğu biçimiyle tanımlar. Meşhur ve muteber olan görüşe göre, yüklemli iki önermenin birbiriyle

¹¹⁰ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.71.

¹¹¹ a.g.e., s.71.

¹¹² Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 20b.

¹¹³ a.g.e., v. 20b-21a.

¹¹⁴ Ebherî, İsağûci, s.69.

çelişik olabilmeleri için bir takım şartlar vardır. Bu şartlardan en önemli iki tanesi, iki önermenin de aynı konuya ve yükleme sahip olmalarıdır. Örneğin, ‘Zeyd görendir, Zeyd yazıcı değildir’ önermelerinde yüklemeler farklı olduğundan bu iki önerme arasında her hangi bir çelişkiden söz edilemez. Yine aynı şekilde, ‘Zeyd görendir, Amr gören değildir’ önermelerinde ise konular farklı olduğundan burada da bir çelişkiden söz konusu değildir. Çelişkiden söz edilebilmesi için geri kalan şartlar şunlardır: Zaman, mekan, izafet, kuvve, fiil, tümellik ve tikellik açısından da iki önermenin aynı olması.¹¹⁵

Tümel olumlunun çelişigi tikel olumsuzdur. Örneğin; ‘Her insan canlıdır, Bazı insanlar canlı değildir.’ Tümel olumsuzun çelişigi tikel olumludur. Örneğin; ‘Hiçbir insan canlı değildir, Bazı insanlar canlıdır.’¹¹⁶

Bazı kitaplarında modal önermelerin birbirleriyle nasıl çelişik oldukları konusuna da değinen Ebherî, iki modal önermenin çelişik olabilmesi için modalitelerinin farklı olması gerektiğini söyler. Şöyle ki, şayet, ‘Zeyd imkan-ı âmme ile yazıcıdır, Zeyd imkan-ı âmme ile yazıcı değildir’ önermelerinin modülasyonları aynı olduğu için bu iki önerme doğru olabileceği gibi, ‘Zeyd zaruriye olarak yazıcıdır, Zeyd zaruriye olarak yazıcı değildir’ önermelerinin yanlış olabilmesi söz konusu olabilir. Yine aynı şekilde iki önermenin niteliklerinin de farklı olması gerekir. Çünkü, ‘Bazı cisimler zaruriye olarak hareketlidir, Bazı cisimler imkan-ı âmme ile hareketli değildir’ sözümüzde olduğu gibi iki önermede doğru olabileceği gibi, ‘Bütün cisimler zaruriye olarak hareketlidir, Hiçbir cisim hareketli değildir’ sözümüzde olduğu gibi iki önermede yanlış olabilir.

Zarure-i mutlakanın çelişigi mümkine-i âmme, meşruta-i âmmenin çelişigi mümkine-i mutavassıta, zarure-i vaktiyyenin çelişigi mümküne-i vaktiyye, zarure-i münteşirenin çelişigi mümküne-i münteşire, daimenin çelişigi mutlaka-ı âmme, örfiye-i âmmenin çelişigi mutlaka-ı mutavassıta, mutlaka-ı vaktiyyenin çelişigi mutlaka-ı vaktiyyedir.¹¹⁷

¹¹⁵ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fî-Tahriri'd-Dakâik, s. 84.

¹¹⁶ Ebherî, İsağûci, s. 71.

¹¹⁷ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fî-Ta'dili'l-Esrâr, v. 22a-b.

Ebherî ayrıca Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr'da bitişik şartlı modal önermelerin çelişikliği üzerinde de durur.

8. DÖNDÜRME

Bir önermeyi döndürme; onun niteliğini bozmadan yüklemine konu, konusunu yüklem yapmaktan ibarettir. İslam mantıkçıları döndürmeyi, 'düz döndürme' (aks-i müstevî), ve 'ters döndürme' (aks-i nâkız) olarak ikiye ayırırlar.¹¹⁸

Ebherî döndürmeyi şöyle tanımlar: "Döndürme, bir önermede nitelik, yani olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak konunun yükleme, yüklem de konuya dönüştürülmesidir."¹¹⁹

Müslüman mantıkçıların yapmış olduğu ikili ayrımı benimsemiş görünen Ebherî, döndürmenin bu iki çeşidini isimlendirme noktasında onlardan ayrılmış gibidir. Şöyle ki, o, döndürme konusuna 'aks' başlığını koyduktan sonra, diğer mantıkçıların düz döndürme (aks-i müstevî) olarak isimlendirdikleri konuyu işlemeye başlar. Ters döndürme konusunu ise daha sonra döndürmenin ikinci bir çeşidi olarak diğer mantıkçılarda olduğu gibi 'aks-i nâkız' başlığı altında inceler.

Ebherî, ilk önce, yüklemli ve bitişik şartlı önermelerin düz döndürmeleri üzerinde durur. Yüklemli önermelerin düz döndürmesi başlığı altında modal önermelerin düz döndürmesiyle birleşik modal önermelerin düz döndürmelerine de yer verir. Daha sonra yine aynı şekilde yüklemli ve bitişik şartlı önermelerin ters döndürmeleri üzerinde durur. Modal önermelerle birleşik modal önermelerin ters döndürmesini de yine yüklemli önermelerin ters döndürmesi bahsi içinde mütalaa eder.¹²⁰

Ebherî yüklemli önermelerin düz döndürmelerini şu şekilde yapar: "Tümel olumlu, tümel olumlu olarak döndürülemez; çünkü, 'Her insan canlıdır' ifadesi doğru olduğu halde 'Her canlı insandır,' ifadesi doğru değildir; tersine o tikel olarak döndürülür; zira, 'Her insan canlıdır' dediğimizde 'Bir kısım canlı insandır'

¹¹⁸ Öner, a.g.e., s.97.

¹¹⁹ Ebherî, İsagûci, s. 73.

¹²⁰ Bkz. Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.23a-26a; Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 89-105.

ifademiz de doğru olur. Nitekim biz bir şeyi hem canlı hem de insan niteliğiyle tanıdığımız için bir kısım canlı insan olmuş olur. Bu gerekçeyle tikel olumlu da aynı şekilde tikel olumlu olarak döndürülür. Tümel olumsuz tümel olumsuz olarak döndürülür ki bu kendiliğinden apaçıktır. Zira, ‘Hiçbir insan taş değildir’ önermesi doğru olunca, ‘Hiçbir taş insan değildir,’ önermesi de doğru olur. Zorunlu olarak tikel olumsuzun döndürmesi olmaz; çünkü, ‘Bir kısım canlı insan değildir’ önermesi doğru olduğu halde, ‘Bir kısım insan canlı değildir’ şeklinde döndürmesi yanlış olur.”¹²¹

Modal önermelerin döndürmeleri üzerinde de duran Ebherî, olumsuz olan zaruriyenin düz döndürmesiyle ilgili şunları söyler: “Bazı olumsuz olan zaruriye önermelerin düz döndürülmüşü de kendisi gibidir; çünkü biz, ‘zaruri olarak hiçbir ‘B’, ‘C’ değildir’ dediğimizde bunun anlamı ‘C’ ile ‘B’nin bir araya gelmelerinin imkânsız oluşudur, dolayısıyla da ‘Hiçbir ‘C’ de ‘B’ değildir.”¹²²

Ebherî en hacimli eseri olan Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik’te döndürme konusuyla ilgili Farabî, İbni Sina ve Fahreddin-i Razî’nin görüşlerine de yer verir. İbni Sina’ya göre döndürme, bir önermede niteliğin, doğruluk ve yanlışlığın olduğu gibi bırakılarak yüklem konusunu, konunun da yüklem yapılmasıdır. Fahreddin-i Razî bu tanıma, yalnızca yüklemler kapsayıp şartlı önermeleri dışarıda bıraktığı gerekçesiyle karşı çıkarak onu, bir önermede nitelik yani, olumluluk ve olumsuzluk, doğruluk ve yanlışlık olduğu gibi bırakılarak yüklem konusuna, konunun da yükleme dönüştürülmesi şeklinde tanımlamıştır. Bu tartışmada İbni Sina’dan yana tavır koyan Ebherî, Razî’nin itirazının yersiz olduğunu söyler.¹²³

Ebherî, bitişik şartlı önermelerin, doğruluk ve yanlışlıklarına dokunmadan konunun yüklem, yüklem de konu yapılarak düz döndürmesinin yapılacağını söyler.¹²⁴

Ters döndürme konusuna gelince Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik isimli kitabında ilk önce konuyla ilgili olarak İbni Sina, Fahreddin-i Razî, Zeynuddi

¹²¹ Ebherî, İsağûci, s.73.

¹²² Ebherî, Hidayetü’l-Hikme, v. 83b.

¹²³ Bu görüşler için bkz. Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahriri’ d-Dakâik, s. 89-95.

¹²⁴ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v. 26a.

el-Keşf'nin görüşlerine yer verir. Daha sonra da kendi kanaatlerini belirtir. Ebherî'ye göre yüklemli bir önermeyi ters döndürme; aslının doğruluğuna sadık kalıp, niteliğinin asla aykırı bir biçimde yüklem çelişimini konu yapıp, konunun aynısını da yüklem yapmaktan ibarettir.¹²⁵

Ebherî ayrıca modal önermelerin, birleşik modal önermelerin ve bitişik şartlı önermelerin ters döndürülmesi hususlarını, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr ve Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik isimli eserlerinde ayrıntılarıyla anlatmıştır.¹²⁶

9. BEŞ SANAT

İslam mantıkçılarının kıyasın uygulama yeri olarak gösterdikleri beş sanat, bir şeyi gösterme ve bildirme vasıtasıdır. Yani insanı bilgiye ulaştıran yollardır. Bu yolların hepsinde zihin, kıyası kullanır. Müslüman mantıkçılara göre; burhan, cedel, hitabet, şiir, safsatadan (muğalata) oluşur. Bu beş sanatın hepsinde kıyas kullanıldığına göre, bunlar arasındaki fark, kıyasları meydana getiren öncüllerin, tasdik türlerine göre farklı oluşlarından ileri gelmektedir.¹²⁷

Kıyaslarda, dolayısıyla da beş sanatta kullanılan öncüllerin yapıları söz konusu olduğunda Ebherî, hacimli eserlerinde, konuyu ayrı bir bölüm halinde ele alır. İslam mantıkçılarının eserlerinde genellikle beş sanat konusu fazla yer kaplamaz, çoğunlukla bunların sadece tanımları yapılmakla iktifa edilir.¹²⁸ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik ve Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr isimli büyük eserlerinde beş sanat konusu üzerinde, onlarda kullanılan öncüllerin yapılarından hareketle ayrıntılarıyla durur. Müellif ilk önce, beş sanatın, ayrı ayrı tanımlarını yapabilmek için bunlarda kullanılan öncüllerdeki önerme çeşitlerini inceler.

Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr'da kıyasın temelini oluşturan öncüllerin; ya tasdikî ya da gayr-ı tasdikî olduğunu belirten Ebherî, tasdikî olan öncüllerin; yakîniyyât, zanniyât ve müşebbehât, olmak üzere üç kısma ayrıldığını söyler.¹²⁹

¹²⁵ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 110; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 26b.

¹²⁶ Bu hususlarla ilgili bkz., Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 106-115; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 26b-28a

¹²⁷ Öner, a.g.e., s. 189.

¹²⁸ A.y.

¹²⁹ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 45b.

Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik'te ise maddesi açısından kıyası ele alırken kıyasın temellerini oluşturan öncüller söz konusu olduğunda Ebherî bu öncülleri; yakîniyyât, meşhûrât, müsellamât, makbûlât, maznunât, şî'riyyât ve vehmiyyât olmak üzere yedi sınıfa ayırmaktadır.

Bu öncül türleri sırasıyla şöyledir.

9.1. Yakîniyyât: Klasik mantıkta; “asla, şüpheye ve tereddüde mahal bırakmayacak derecede açık, doğruluğu kesin olarak bilinen önermelerdir,”¹³⁰ şeklinde tanımlanan yakîniyyâtı Ebherî, “bir şeyin o şey olduğuna, o şey dışında başka bir şey olamayacağına inanmadır”¹³¹ biçiminde tanımlamıştır.

İslam kültürü içinde yetişmiş mantıkçılar yakîniyyât diye adlandırdıkları bu kesin bilgileri altı grupta toplamışlardır.¹³² Ebherî’de bu tür bilgileri altı sınıfa ayırmıştır.

9.1.1. Evveliyyât: Aklın zâti olarak, rastgele değil doğrudan karar vermesiyle elde edilen öncüllerdir. Örneğin, ‘bütün parçasından daha büyüktür’, ‘bir ikinin yarısıdır’ sözlerimizde olduğu gibi.¹³³

9.1.2. Müşahedât: Aklın müşahedeye dayanarak hakkında kesin hüküm verdiği önermelerdir.¹³⁴ Ebherî’ ise konuyla ilgili şunları söyler: “Aralarındaki nispet gereği, zihinde iki tarafın kesin olarak tasavvuru yeterli olmayan önermelerdir. Fakat tikel olan yüklemnin gerçekleşmesi, duyular vasıtasıyla olursa konunun kendisi, yükleme farklı esaslardan nispetiyle tümel aklın kabul etmesi için hazırlanır. Yakîn, ‘ateş yakıcıdır’ sözümüzde olduğu gibi hasıl olur. ‘Vicdaniyyât’ta müşahedât’a dahildir. O da iç duyular vasıtasıyla hüküm verme gücüdür. Örneğin şu sözümüzde olduğu gibi; ‘Muhakkak ki biz düşünceye, cinsel isteğe ve kırgınlığa sahibiz’.”¹³⁵

9.1.3. Mücerrebât: Klasik mantıkta; “gözlem ve deneyin tekrarı ile, aklın kesin olarak hüküm verdiği ve tasdik ettiği önermelerdir”¹³⁶ biçiminde

¹³⁰ Emiroğlu, a.g.e., s.235.

¹³¹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 193.

¹³² Yaren, M. Tahir, Kıyaslarda Kullanılan Bilgiler, İlahiyat yay., Ank. 2003, s. 12.

¹³³ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v. 45b.

¹³⁴ Yaren, a.g.e., 13.

¹³⁵ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s. 194.

¹³⁶ Ahmet Cevdet Paşa, a.g.e., s.151.

tanımlanmıştır. Eberî ise konuyla ilgili şu ifadelerle yer verir: “Mücerrebât, aklın tekrara dayan gözlemlerden sonra hüküm verdiği önermelerdir. Gözlemlerin kıyasa dönüşüp anlamlı bir ifade halini almasıyla kesin bilgiye ulaşılır. Örneğin, ‘Sakamonya safrayı giderir,’ sözümüzde olduğu gibi. Bu (kesin yargı) gözlemin tekrarı yoluyla vaki olmuştur ve tesadüfi olarak değil, aklın (bunun) şuuruna varmasıyla elde edilmiştir. Ancak (bu kesin bilgi), çoğunlukla değil, her zaman böyle olduğu zaman sakamonyanın safrayı giderdiği hükmüne varılır.”¹³⁷

Konuyla ilgili olarak Ebherî, tümevarımla gözlem (tecrübe/deney) arasındaki farklılığa dikkat çeker. Tümevarım ile gözlem arasında fark vardır. Tümevarım, tümel bir hükme varırken tikel gözlemlere dayanır ve bu durum kesin bilgi ifade etmez. Fakat gözlem, aklın, sebebini göstermek suretiyle hüküm verdiği kıyas biçimindeki tecrübeleri gösterir.¹³⁸

9.1.4. Hadsıyyât: Aklın sezgi ile bir anda gerçekleşen gizli bir kıyasa dayanarak verdiği kesin hükümlerdir.¹³⁹ Ebherî’ye göre hadsiyyât, zihinde bulunan gözlem sebebiyle aklın hüküm verdiği önermelerdir. Örneğin, ‘Ay ışığını güneşten alır,’ sözümüzde olduğu gibi. Şayet sen aydaki ışığın farklı şekiller aldığına şahit olursan, bu güneşin ışıltısındaki farklılıktan kaynaklanır ve bu durum zikredilen (yukarıdaki) hükümde içerilmiştir. Ve bu durum tesadüfi değildir. Aynı gözlem, çoğunlukla değil de daima geçerli olduğunda ayın ışığını güneşten aldığı kesinlik kazanmış olur.

Mücerrebâtta söz konusu olan gözlem ile hadsiyyâtta sezgi (hads) arasında fark vardır. Sezgide, bir fiil yapan insan, onun sonucunu (kesin bir biçimde) bilmedikçe (o konuda herhangi bir bilgiye) sahip olamaz. Gözlemde ise sonucu bilmeden bir bilgiye vakıf olabilir. Şayet sakamonyanın safrayı giderdiği bilgisi elde edilmişse, bu bazı insanların sakamonya kullandıktan sonra safranın temizlenmesinin zahir olduğu bilgisine vakıf olmalarıyla.¹⁴⁰

¹³⁷ Ebherî, a.g.e., s194.

¹³⁸ a.g.e., s. 194.

¹³⁹ Yaren, a.g.e., s.16.

¹⁴⁰ Ebherî, a.g.e., s194-195.

9.1.5. Mütevâtirât: Aklın, haber verenlerin üzerinde ittifak ederek bildirdikleri haberler vasıtasıyla hüküm verdiği önermelerdir. Örneğin, ‘Meleklerin var olduğu’ hükmü gibi. (Aktarılan) olaylar bir çok bildirim (haber verme) sonucu gerçekliğine inanılan olaylardır. Eğer aktarılan haberler, bir biriyle mutabık, bir birine muvafık ise ve haberi aktaranlar bir biriyle karşılaşmamışlarsa, yalan üzerine birleşme ihtimali söz konusu olmadığından bu bilginin yakînî bir bilgi olduğu ortaya çıkar. Nakledilen haberler yakîn ifade etmiyorsa fakat kesin ise bu haberi meydana getiren önermeler yanlış değildir. Yakînlik bazen haberi getirenlerin çokluğundan bazen de başka türlü delillerle sağlanır. Bu şahadetin (şahitlerin) sayısı konusunda, yakîn ifade edene kadar kesinlikle bir sınırlama yoktur. Bu sayıya ulaşamadığında kesin bilgidен söz edilemez ancak belki az sayıda delil içerirse kesin bilgi ifade edebilir.¹⁴¹

9.1.6. Kıyasları Kendileriyle Beraber Olan Önermeler: Bunlara ‘fitriyyât’ da denir.¹⁴² Ebherî’ye göre bu önermeler, aklın, zihinde hazır olan bir vasıtayla yüklemi konuya nispet ederek hüküm vermesidir. Örneğin, ‘dört çift sayıdır,’ sözümüzde olduğu gibi. Dört sayısı var oluşu gereği, eşit olarak bölündüğünden çift olur. ‘Eşit olarak bölünme’ zihinde hazır olarak bulunan orta terimdir. Konu akla geldiğinde yüklem de akla gelir ve orta terim zihinde hükmen hazır olduğundan dört sayısı çifttir. Eşit iki parçaya bölünme sebebiyle delillendirilen ‘çift olma’ konusunda bir şüphe hasıl olduğunda, çift olma konusunda bir şüphe doğmuş olur. Biz, ‘190 sayısı çift midir, tek midir?’ diye sorduğumuzda onun eşit iki parçaya bölündüğünü bildiğimizi cevap olarak veririz ve o, çifttir ancak onun çift olduğu konusunda şüphe ederiz.¹⁴³

9.2. Meşhûrat: O, genel bir maslahatla ilgili ya da adet olduğu üzere veya umumimiyetle hüküm verilen, bunun dışında başka bir şey olmayan önermelerdir. Örneğin, ‘Adalet güzeldir, zülüm kötüdür ve düşkünlere yardım etmek iyidir,’ ve ‘İnsanları ölüme götürmek çirkindir ve insanların noksanlarını araştırmak kınanmıştır’ sözlerimizde olduğu gibi. Meşhur olan önermeler doğru olabileceği gibi

¹⁴¹ a.g.e., 195.

¹⁴² Yaren, a.g.e., s.13.

¹⁴³ Ebherî, a.g.e., s195-196.

yanlış da olabilir. Doğru olanlar ya evveliyedir ya da istidlâliyye (delillendirilmiş). Her millet arasında meşhur olan önermeler vardır. Bir toplum için meşhur olan bir önerme diğer bir toplum için meşhur olmayabilir.¹⁴⁴

9.3. Müsellemât: Bir konuyu tartışan kimselerin, ortaklaşa kabul ettikleri hükümlerdir. Buradaki ortaklaşa kabul etmeden maksat önermelerin şaşmaz gerçekler olmalarından yahut da itiraz edilemez olmalarından dolayı onları kabul etme değil daha alt seviyede bazen kuvvetli bazen zayıf gerekçelere dayanan bir kabul etmedir.¹⁴⁵

Ebherî bu tür öncülleri şöyle tanımlar: “(Bir tartışma esnasında) karşı tarafça doğruluğu kabul edilmek zorunda bırakılan önermelerdir.”¹⁴⁶

9.4. Makbûlât: O, otorite olmuş bir kişiden yada peygamberden veya imamdan alınmıştır. Örneğin taklidi ve şer’î hükümler bu türden önermelerdir.¹⁴⁷

9.5. Maznûnât: O, akılda iki taraftan birinin varlığı veya yokluğu, bir tarafın diğer taraftan daha kesin olmamasına rağmen tercih edilmesine nispetle konunun yükleme nispet edilmesidir.

9.6. Şi’riyyât: O, (insana) neşe ya da üzüntü şeklinde nefiste farklı bir etki oluşturan hayali önermelerdir. Örneğin şu sözümüzde olduğu gibi; ‘Yumurtanın sarısı bereketlidir.’ Doğal olarak buna itibar edilir. Ve; ‘İçki akıcı bir yakuttur’ sözüne de itibar eden nefisler vardır, ve buna benzeyen şeyler.

9.7. Vehmiyyât: Duygusal konularda vehme (kuruntuya) dayalı karar içeren yanlış önermelerdir. Kuruntu duyulara dayanır ve bununla duyulara dayanmayan konularda hüküm vermek yanlıştır. Örneğin, ‘Bütün varlıklar bir yöndedir’ sözümüzde olduğu gibi. Kuruntunun yanlış olduğu bilinirse, onunla verilen hükmün çelişğinin sonuç veren öncüllerden olduğu konusunda akla yardım edilmiş olur. Sonuç birden çok olursa akılla verilen hükmün vehme dayandığı kabul edilir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ a.g.e., s.196.

¹⁴⁵ Yaren, a.g.e., s.21.

¹⁴⁶ Ebherî, a.g.e., s.196.

¹⁴⁷ a.g.e., s.196.

¹⁴⁸ a.g.e., s. 197.

Buraya kadar beş sanatta kullanılan öncüller üzerinde duran Ebherî bu noktadan sonra ne tür öncüllerle hangi sanatların meydana geldiğini açıklar.

Ebherî'ye göre yakînî öncüllerden oluşan kıyas 'burhan'; meşhur ve müsellem öncüllerden oluşan kıyas 'cedel'; makbul ve maznun öncüllerden oluşan kıyas 'hitabet'; hayali öncüllerden oluşan kıyas 'şiiir'; vehmî (kuruntuya dayanan) öncüllerden oluşan kıyas ise 'safsata' diye isimlendirilir.

Cedelde amaç, burhan derecesine ulaşmasa da, birini (bir konuda) ikna etmek ya da hasmını teslim olmaya mecbur kılmak ve onun iddiasını çürütmektir. Hitabet ve şiiir delil getirmek amacıyla kullanılmazlar fakat başka bir amaç için kullanılırlar; hitabet, dinleyicilerin ilahi emirlere ve ahlaki davranışlara yönlendirme gibi faydalı şeylere rağbet etmesini sağlar, şiiir ise, sevgi ve nefret duyguları uyandırmakla nefiste infialler ortaya çıkarmaya yarar.¹⁴⁹

Diğer bütün mantıkçılarda olduğu gibi Ebherî içinde mantıkta asıl amaç burhandır. Burhan, kesin sonuç elde etmek için kesinlik taşıyan öncüllerden oluşturulmuş bir kıyastır.¹⁵⁰ İbni Sina, burhanı, burhan-ı limmî ve burhan-ı innî olmak üzere ikiye ayırmıştır.¹⁵¹ Bu ayırım Ebherî tarafından da benimsenmiştir. Konuyla ilgili mantıkçımız, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik'te şu ifadelerle yer verir: "Burhan-ı Limmî, orta terimin, zihinde ve dış dünyada, büyük terimin küçük terimdeki varlığı için illet olmasıdır. Örneğin, 'Şu odun ateşe değişiyor, her ateşe değen yanar, bu odun yanar' sözümüzde olduğu gibi. Burhan-ı innî ise, orta terimin sadece zihinde tasdik edilen şeyler için sebep olmasıdır. Örneğin, 'Bu odun yanıyor, her yanan şey ateşe değişiyordur, bu odun ateşe değişiyor' sözümüzde olduğu gibi."¹⁵² Cedel ve muğalata üzerinde geniş bir şekilde durduğu Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik'te Ebherî, burhan, hitabet ve şiiir üzerine pek fazla bir şey söylememiştir. Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr'da ise burhan ve muğalata konularını ayrıntılarıyla ele almış olan müellif bu eserinde de cedel, hitabet ve şiiir konularına, yalnızca bunları oluşturan öncülleri anlatırken kısaca değinir.

¹⁴⁹ a.g.e., s. 198.

¹⁵⁰ Ebherî, İsağûci, s.85.

¹⁵¹ İbni Sina, el-İşârt ve't-Tenbîhât, (Nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1947, s.282.

¹⁵² Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.198.

II. BÖLÜM

EBHERÎ'NİN KİYAS ANLAYIŞI

1. KİYASIN TANIMI VE UNSURLARI

TANIMI

Klasik mantığın asıl konusunu kıyas oluşturur. Bu yüzden mantıktaki diğer konular kıyasa nispetle mantığın inceleme alanına girerler. Çünkü bilinen sıralanış biçimine göre kıyastan önceki mantık konuları ona bir hazırlık, kıyastan sonraki konular ise onun uygulama alanıdır. Buradan hareketle, klasik mantık kıyasla kaimdir dense, yanlış bir beyanda bulunulmuş olmaz.

Mantıkla uğraşan herkes kıyasın bu ayrıcalıklı konumunu takdir etmişlerdir. Kıyasa verilen bu değerinde, mantığın kurucusu olan Aristoteles'in kıyasa verdiği önem vardır. Onun kurduğu mantık sisteminde asıl amaç kesin ispata ulaşmaktır. Bu ispata ise ancak akıl yürütmeye ulaşabilirdi. Akıl yürütmenin en güzel yolu da dedüksiyon/tümdengelim, bunun en mükemmel şekli de kıyastır. Bu sebeple Aristoteles, kıyası mantığın temel direği olarak gördü. Kıyasın mantıktaki önemi ve değerine ilişkin bu algılama biçimi, Aristoteles'ten günümüze kadar, klasik mantıkla bağı olan herkes tarafından kabul edilip devam ettirilmiştir.

Kurduğu mantık sisteminin merkezine yerleştirdiği kıyası Aristoteles şöyle tanımlamıştır: “Kıyas, bir sözdür ki, kendisine, bazı şeylerin konulmasıyla, bu konulan şeylerden başka bir şey sadece bu veriler dolayısıyla gerekli olarak çıkar.”¹⁵³

Aristoteles'in yaptığı bu tanım, küçük ifade farklılıklarıyla İslam mantıkçıları tarafından benimsenmiştir. Büyük İslam filozofu ve mantıkçısı Farabî kıyası şöyle tarif eder: “Kıyas, ortaya konulan bir takım öncüllerden yapılmış olan bir sözdür. Bu öncüller birleştirildiği vakit onlardan arazî olarak değil, fakat zatî olarak ve zarurî surette başka bir şey hasıl olur”.¹⁵⁴ Diğer bir meşhur İslam filozofu ve mantıkçısı

¹⁵³ Aristoteles, Organon III, Birinci Analitikler, s.5.

¹⁵⁴ Farabî, Küçük Kıyas Kitabı, (Farabî'nin Bazı Mantık Eserleri, içinde), (Nşr. M.T.Küyel).A.K.M. yay., Ankara 1990, s.101.

İbnî Sina ise benzer bir tanım yapar: “Kıyas bir sözdür ki, kendisine birden fazla şey konulduğunda, oradan arazî olarak değil zatî ve zarurî surette başka bir şey çıkar.”¹⁵⁵

Aristoteles geleneğine bağlı olan bu iki İslam mantıkçısının yaptıkları yukarıdaki tanımlar diğer Müslüman mantıkçılar tarafından da benimsenmiş ve ortaya şöyle ortak bir tanım çıkmıştır: “Kıyas, sözlerden meydana gelmiş bir sözdür ki, bu sözlerin doğruluğu kabul edildiği zaman, özü itibariyle başka bir sözü gerekli kılar.” Bu tanım Kazvîni, Tahtanî, Gazalî gibi erken dönem Müslüman mantıkçılarda ve Gelenbevi, Ahmet Cevdet Paşa, İzmirli İsmail Hakkı gibi yakın dönem Müslüman Türk mantıkçılarda çok küçük ifade farklılıklarıyla aynen vardır. Örneğin, Kazvîni ve Tahtanî, kıyası şöyle tanımlarlar: “Kıyas, (doğru oldukları) kabul edildiği vakit kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan sözlerden oluşan bir sözdür.”¹⁵⁶ Gazalî’nin tanımı ise şöyledir: “Muhakkak ki o (kıyas), doğru oldukları kabul edilerek konulduğu zaman, kendilerinden zâtî ve zorunlu olarak başka bir sözün çıktığı önermelerden oluşan bir sözdür.”¹⁵⁷

Kıyas ifadesi yerine ‘delil’ ibaresini kullanan yakın dönem mantıkçılarımızdan İsmail Gelenbevî, İzmirli İsmail Hakkı ve A. Cevdet Paşa’nın yaptıkları tanımlar, erken dönem kıyas tanımlarıyla neredeyse aynıdır: “İki (veya daha fazla) önermeden oluşan ve kendisinin tasdikiyle başka bir önermenin tasdiki elde edilen (gerekli) bir sözdür.”¹⁵⁸

Ebherî’nin yaptığı kıyas tanımına gelince, ilk önce belirtilmesi gereken husus, erken dönem İslam mantıkçıları arasında sayılabilecek olan müellifimizin, kendisinden önce gelen, Aristoteles geleneğine mensup müslüman ilim adamlarının yaptığı kıyas tanımını benimsemiş olmasıdır. İsağûci ve Hidayetü’l-Hikme gibi hacim olarak küçük eserlerinde kıyası şu şekilde tanımlar: “Kıyas, (doğru oldukları) kabul edildiğinde kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan sözler sözlerden

¹⁵⁵ İbni Sina, eş- Şifa, (Neşredenin Önsözü), (Nşr. S. Dünya), Kahire 1964, s.4; İbni Sina, en-Necat, (Nşr. M.Sabri), Mısır 1331 h. s.47.

¹⁵⁶ Kazvîni, Risale-i Şemsiyye, Dâru’l-Âmire matbaası, İst, h. 1302, s.22; Kutbuddin Râzi et-Tahtânî, Şerh-u Metni Şemsiyye, Dersaadet Matbaası, İst. h.1323 . , s.131.

¹⁵⁷ Gazalî, Mi’yarü’l-İlim, Mısır, 1329, s.77.

¹⁵⁸ bkz. Gelenbevî, İsmail, Burhan-ı Gelenbevî, Dersaadet Matbaası, İst., h.1310, s.30; İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe Dersleri, Dersaadet Matbaası, İst., h.1330, s.177; A. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 94-95.

oluşmuş bir sözdür.”¹⁵⁹ Mantıkçı hacimli eserlerinde ise şöyle bir kıyas tanımı yapar: “Kıyas, (doğru oldukları) kabul edildiği zaman, kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan önermelerden oluşan bir sözdür.”¹⁶⁰ Diğer bazı kitaplarında ise şu tanımla karşılaşırız: “Kıyas, (doğru oldukları) kabul edildiğinde özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan iki veya daha fazla önermeden oluşan bir sözdür.”¹⁶¹

Dikkatlice incelendiğinde rahatlıkla görüleceği üzere, bu tanımlar arasında küçük bir takım ifade farklılıkları olduğu görülür. Şöyle ki; birinci tanımdaki “sözlerden oluşan” ifadesi yerine ikinci tanımda, “önermelerden oluşan” ibaresi kullanılmış, üçüncü tanımda ise birinci ve ikinci tanımdan farklı olarak “önermelerden/sözlerden oluşan” ibaresinin yerine “iki veya daha fazla önermeden oluşan” ifadesi kullanılmıştır.

Kıyası yukarıdaki gibi tanımlayan Ebherî, daha sonra bu tanımın analizini yapar. Yaptığı analizde ise, tanımı oluşturan ibareleri açıklama yoluna giderek bir tür kavram çözümlemesi örneği sergiler. Bu analizde mantıkçı; “biz söz(dür)” ibaresini kullanmakla, yalnızca dille ifade edilen bir şeyi değil, aynı zamanda akılla kavranan bir şeyi ifade etmeyi amaçladığını belirtir.¹⁶² “Önermelerden/sözlerden” ibaresini kullanmakla da, düz ve ters döndürmeye elverişli olan “tek bir önermeden/sözden” kaçındığını ifade eder.¹⁶³ Çünkü döndürme yoluyla sonuç elde etme doğrudan bir çıkarımdır. Kıyas ise en az iki önermeden oluşan dolaylı bir çıkarımdır. Bundan dolayı döndürme yoluyla yapılan çıkarımlar kıyas değildir.

“(Doğru oldukları) kabul edildiğinde” ibaresiyle, içerik olarak doğru olan bir sözü değil, doğru olduğunu varsaydığımız bir sözü ifade ettiğini belirtir Ebherî.¹⁶⁴ Örneğin, “Bütün insanlar taşdır” ve “Bütün taşlar canlıdır” önermeleri içerik olarak yanlıştır. Ancak bizim için burada söz konusu olan kendi özünde doğru olan şeyler değildir. Eğer biz bu önermelerle bir kıyas yapacak olursak bunların doğru

¹⁵⁹ Ebherî, İsağüci, Vezirhânî matbaası, İst, h.1287, s.5; Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v.84a.

¹⁶⁰ Ebherî, Keşfu'l-Hakaik fi-Tahriri'd-Dakâik, s.121; Ebherî, Tenzilü'l-Efkâr fi-Ta'dilil-Esrar, v.28a.

¹⁶¹ Ebherî, Telhisü'l-Hakaik, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n., v.51b; Ebherî, Kitabu'l-Matâli, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr. 1618, B.n.,v. 83a; Ebherî, Zübdetü'l-Hakâik Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n., v. 113a.

¹⁶² Ebherî, Keşfu'l-Hakaik fi-Tahriri'd-Dakaik, s.121.

¹⁶³ Ebherî, Tenzilü'l-Efkâr fi-Ta'dilil-Esrâr, v.28a.

¹⁶⁴ A. y.

olduklarını varsayarak hareket ederiz. Bu sözden maksadımız budur¹⁶⁵. Bu noktada Ebherî'nin, mantığın içerikle değil, suretle ilgilenmesi gerektiği görüşünü benimsediği görülür.

“Başka bir sözü gerekli kılar” ifadesiyle Ebherî, ya doğru olan iki öncülден zorunlu bir sonucun çıkmasını, yani sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkmasını, ya da sonucun çelişğinin zorunlu olarak doğru çıkmasını kastettiğini belirtir.¹⁶⁶ Burada sergilemiş olduğu yaklaşımla mantıkçımız, Aristoteles’çi kıyas anlayışında ‘sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması gerektiği’ ilkesini benimsemiş görünmektedir.

“Kendi özleri gereği” demekle iki şeyi amaçladığını söyler Ebherî. Birincisi, sonucun dışarıdan bir öncül vasıtasıyla zorunlu olarak çıkmasıdır. Örneğin; “ ‘A’ eşittir ‘B’ ve ‘B’ eşittir ‘C’ öncüllerinden, ‘A’ eşittir ‘C’ sonucu çıkar. Bu sonuç dışarıdan bir öncül vasıtasıyla çıkmıştır.¹⁶⁷ Yani iki öncülден bir sonuç çıkabilmesi ancak bu iki öncülün birbirinden farklı olmasıyla mümkün olur. Bunun yanında sonucun da öncüllerden farklı olması gerekir.¹⁶⁸ Durum şu örnekte olduğu gibidir: “ ‘B’ ye eşit olması sebebiyle ‘B’ ye eşit olan her şey (birbirine) eşittir, ‘A’, ‘B’ ye eşit olduğunda ‘C’ de ‘B’ ye eşit ise ‘A’ eşittir ‘C’ olur.” İkincisi, önermelerin asli parçaları olan yüklem ve konunun değışmesiyle başka bir sözün ortaya çıkmasıdır.¹⁶⁹

Ebherî'nin İsağûci'sine yazdığı şerhte Molla Fenarî, “kendi özleri gereği” ibaresiyle eşitlik kıyasından (kıyas-ı müsavât) kaçınılmış olduğunu ifade eder.¹⁷⁰

“Başka bir sözü” ifadesiyle, iki öncülден herbirinin dışındaki bir söz kastedilmiştir. İki öncülün bir araya gelip buradan zorunlu olarak bir sonucun çıkması, öncüllerin birbirlerinden ve sonuçtan farklı olmasını gerektirir.¹⁷¹

¹⁶⁵ Ebherî, Keşfu'l-Hakaik fi-Tahrîri'd-Dakâik, s.121.

¹⁶⁶ A. y.

¹⁶⁷ Ebherî, Tenzîlü'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.28b.

¹⁶⁸ Ebherî, Kitabu Beyani'l-Esrâr, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n.,v.9b.

¹⁶⁹ Ebherî, Keşfu'l-Hakaik fi-Tahrîri'd-Dakâik, s.122.

¹⁷⁰ Muhammed b. Hamza el-Fenarî, Fevâidü'l-Fenariyye, Dersaadet Matbaası, İst. h.1310, s.19.

¹⁷¹ Ebherî, Tenzîlü'l-Efkâr fi-Ta'dili'l-Esrâr, v.29a.

1.2. KIYASIN UNSURLARI

Kıyası oluşturan herbir önermeye, “öncül” denir. Her iki öncülde de yer alan (tekrar edilen) fakat sonuç önermesinde yer almayan terime, “orta terim”; sonucun konusunu oluşturan terime, “küçük terim”; sonucun yüklemine oluşturan terime de, “büyük terim” denir. İçinde küçük terimin yer aldığı öncüle “küçük öncül”; içerisinde büyük terimin yer aldığı öncüle de “büyük öncül” denir.

Orta terimin diğer iki terime göre aldığı konum dolayısıyla meydana gelen bütüne, “şekil” denir. Küçük öncülün büyük öncülle birlikte meydana getirdiği telife ise, “karîne” ve “mod” denir.¹⁷²

Ebherî’ye göre, ulaşılmak istenen sonucu zâti olarak gerekli kılan karine kıyas olarak isimlendirilir. Yani zâti bir gerektirmeyle varılmak istenen sonuç, bir karineyle ulaşılmak istenen sonuçtur. Bu yüzden gidilmek istenen ancak henüz varılmamış olan sonuca “ulaşılmak istenen (sonuç)” denir. Zorunlu olarak ulaşılan sonuca da “netice” denir.¹⁷³

Burada belirtilmesi gereken nokta, Ebherî’nin kıyas kurallarına hiçbir eserinde müstakil bir yer açmamış olmasıdır. Bu kurallardan ancak kıyasın şekilleri ve modlarını anlatırken geçerli sonuç çıkarabilmenin şartları konusunda eksik ve dolaylı biçimde dağınık bir tarzda bahsetmiştir.

2. KIYASIN BÖLÜMLERİ

İslam mantık literatürü içerisinde kıyasın bölümleri söz konusu olunca, biri diğerinin içerisinde yer alan iki tür sınıflama karşımıza çıkar. Bunlar; basit ve bileşik kıyaslar sınıflamasıyla kesin (iktirâni) ve istisnalı (seçmeli) kıyaslar sınıflamasıdır.

Kıyasların basit ve bileşik olarak ikiye ayrılması, kıyasları oluşturan öncül sayısından hareketle yapılmıştır. Yani, yalnız iki öncülden oluşan kıyaslara basit kıyaslar, ikiden fazla öncülden oluşan kıyaslara da bileşik kıyaslar denmiştir. Kıyasları kesin ve seçmeli kıyaslar olarak iki gruba ayırmak da kıyasların yapılarından kaynaklanmış olan bir sınıflama biçimidir. Şöyle ki; sonucunun çelişği

¹⁷² Ebherî, Kitabu Beyani’l-Esrâr, v.10a; Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fi-Tahrîri’ d-Dakâik, s.123; Ebherî, Tenzîlü’l-Efkâr, v.29b.

¹⁷³ Ebherî, Tenzîlül-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrar, v.30a; Ebherî, Kitabu Beyani’l-Esrâr, v.10a.

veya aynısı öncülleri arasında bilfiil yer almayan kıyaslara kesin (iktiranî) kıyaslar, bunun aksine, sonucunun bilfiil aynı veya çelişği öncülleri içerisinde yer alan kıyaslara da istisnalı (seçmeli) kıyaslar denmiştir.

Yapılan bu iki sınıflama dikkatlice incelendiğinde, ikinci grupta yer alan kıyas çeşitlerinin, yani kesin ve seçmeli kıyasların birinci grupta yer alan basit kıyaslar kategorisine girdiği görülecektir. Kesin kıyaslar; yüklemli ve şartlı olarak, istisnalı kıyaslar da şartlı istisnalı kıyaslar olarak alt dallara ayrılır. Bileşik kıyasların da çeşitleri vardır. Ayrıca bir de bunlara ek olarak düzensiz kıyaslardan bahsedilir.

Kıyasın bölümleri konusunda Ebherî, kaleme aldığı kitapların birçoğunda genel itibariyle yukarıdaki sınıflamaya uygun sayılabilecek bir plan izlemiştir. Ancak mantıkçının konuyla ilgili tutumuna ilişkin belirtilmesi gereken bazı hususlar vardır.

Ebherî, İsağûci, Hidayetü'l-Hikme, Beyanu'l-Esrâr, Telhîsu'l-Hakaik gibi hacim olarak fazla büyük olmayan eserlerinde konuya kesin kıyas ve istisnalı kıyasın tanımıyla başlamış, basit ve bileşik kıyas ayrımını hiç yapmamıştır. Kıyas bahsinin sonunda ise bileşik kıyaslardan söz açmıştır. İsağûci'sinde ise bu konuya hiç yer vermemiştir.

Kesin kıyasları, yüklemli kesin kıyaslar ve şartlı kesin kıyaslar olarak alt başlıklara ayırmış, bunların şekilleri ve modlarından söz etmiştir. İstisnalı kıyaslar konusunda ise şartlı istisnalılar üzerinde durmuştur. Bileşik kıyaslardan ise çok kısa bir biçimde bahsetmiştir. Bu tür kıyaslar arasında sadece mevsûlü'n-netâic, mefsulû'n-netâic ve hulf'u saymıştır. Yukarıda bahsi geçen eserlerinde Ebherî, konuları çoğu yerde özetleme yoluna gitmiş, bazı kıyas şekillerini hiç zikretmemek gibi bir takım önemli sayılabilecek atlamalar yapmıştır. Modal kıyaslar konusuna ise bu eserlerinde fazla yer ayırmamıştır.¹⁷⁴

Küçük kitapların aksine en büyük iki eseri olan Tenzîlu'l-Efkâr ve Keşfu'l-Hakâik'te mantıkçımız, kıyasın bölümlerini sistemli ve düzenli bir biçimde, konunun hiçbir başlığını ihmal etmeden ayrıntılarıyla ele almıştır. Keşful-Hakâikte, bazı

¹⁷⁴ bkz. Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v.84/1a-86/1a; Ebherî, Kitabu Beyani'l-Esrâr, v.9b-15a; Ebherî, Telhîsu'l-Hakâik, v.51b-54b; Ebherî, Kitabul-Matalî, v.84a-88a; Ebherî, Zübdetü'l-Hakaik, v.114a-118b.

meselelerde yalnız kendi görüşlerini belirtmekle yetinmeyip, konunun mantık bahisleri içindeki ağırlığına göre başka mantıkçıların konuyla ilgili mütalaalarına ayrı başlıklar altında yer vermiştir. Tenzîlu'l-Efkâr'da ise tartışmalı olan konuları ele alırken muterizlerin isimlerini belirtmeden doğrudan kendi savunduğu görüşe yönetilen itirazları bir cedelci üslubuyla ele alıp tartışmıştır.

Konuyu en ayrıntılı ve sistemli şekilde ele aldığı kitabı olması nedeniyle bizim bu bölümde ağırlıklı olarak kendimize kaynak edineceğimiz Keşfu'l-Hakaik isimli eserinde Ebherî, kıyası ilk olarak, basit ve bileşik kıyaslar olmak üzere ikiye ayırır ve bunların tanımını yapar. Basit kıyaslar başlığı altında, kesin kıyaslarla istisnalı kıyasları inceler. Kesin kıyasları geleneğe bağlı kalarak; yüklemli kesin kıyaslar ve şartlı kesin kıyaslar olarak ikiye ayırır. Yüklemli kesin kıyasları ise; şekillerin geçerli sonuç vermesinin şartları, modları ve modal kıyaslar alt başlıklarına ayırır. Modal kıyaslar konusunda ilk önce Fahreddin Razi'nin görüşlerini, ardından kendi düşüncelerini daha sonra da Farabî'nin fikirlerini aktarır. Yine bu başlık altında bitişik şartlı önermelerden oluşan modal kıyaslara yer verir.

Kesin kıyasların ikinci çeşidi olan şartlı kesin kıyasları beş başlık altında inceler. Mantıkçı ayrı bir bölüm halinde istisnalı kıyaslar üzerinde durur.

Ebherî, Keşfu'l-Hakaik'te, bileşik kıyaslara kitabın sonunda, on iki başlıktan müteşekkil olan sonuç (hatime) kısmında yer vermiştir. Bu sonuç kısmında dikkat çeken unsur, müellifin bileşik kıyasların yalnız bir kaçından söz etmiş olmasıdır. Bu kısımdaki diğer konu başlıkları kıyasla ilgili çeşitli meselelere hasredilmiştir ki bunlar içerisinde düzensiz kıyaslar da vardır.

Keşfu'l-Hakaik'te Ebherî'nin kıyası nasıl sınıflandırdığının daha açık ve net olarak görülebilmesi için, eserin kıyas bölümü bu tezin sonundaki ekte şematik olarak gösterilmiştir.

Şimdi yukarıda ana başlıklarını zikrettiğimiz kıyas çeşitlerini Ebherî'nin Keşfu'l-Hakaik isimli eserinde takip ettiği planı esas alarak sırasıyla incelemeye geçebiliriz.

2.1. BASİT KIYASLAR

Yalnızca iki öncülden oluşan kıyaslara “basit kıyas” denir. Bu tür kıyaslar ya iki yüklemli öncülden, ya biri yüklemli diğeri ayrık şartlı iki öncülden, ya biri yüklemli diğeri bitişik şartlı iki öncülden, ya iki bitişik şartlı öncülden, ya iki ayrık şartlı öncülden ya da biri bitişik şartlı diğeri ayrık şartlı iki öncülden oluşur.¹⁷⁵

Basit kıyasın tanımını bu şekilde yapan Ebherî daha sonra bu başlık altına giren kıyas çeşitlerini inceler. Bunlar kesin kıyaslarla istisnalı kıyaslardır.

2.1.1. KESİN KIYASLAR

Kesin kıyas, sonucun aynı veya çelişğinin bilfiil öncüllerde yer almadığı kıyastır. Örneğın;

Her cisim bileşiktir

Her bileşik yaratılmıştır

O halde Her cisim yaratılmıştır.

Ya da;

Her ‘C’, ‘B’dir

Her ‘B’, ‘A’dır

O halde Her ‘C’, ‘A’dır, kıyasları gibi.¹⁷⁶

Kesin kıyasları Ebherî, yüklemli kesin kıyaslar ve şartlı kesin kıyaslar olarak ikiye ayırır.

¹⁷⁵ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrar, v.30a.

¹⁷⁶ Ebherî, Kitaba Beyani’l-Esrâr, v.10a; Ebherî, İsağücü, (çev. H. Sarıoğlu) s.74; Ebherî, Hidayetü’l Hikme, v.84/1b; Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fi-Ta’dili’l-Esrâr, v.29b; Ebherî, Keşfu’l-Hakaik fi-Tahrîri’l Dakaik, s.122.

2.1.1.1. YÜKLEMLİ KESİN KIYASLAR VE ŞEKİLLERİ

Yalnız yüklemli önermelerden oluşan kıyasa, yüklemli kesin kıyas denir. Bu tür kıyaslar orta terimin öncüllerde aldığı konuma göre şekillere ayrılır. Dört tane kıyas şekli vardır.¹⁷⁷

Birinci Şekil: Orta terim küçük öncülde yüklem, büyük öncülde konudur.

Örnek:

Her 'C', 'B' dir.

Her 'B', 'A' dır.

İkinci Şekil: Orta terim her iki öncülde de yüklemdir. Örnek:

Her 'C', 'B' dir

Her 'A', 'B' dir.

Üçüncü Şekil: Orta terim her iki öncülde de konudur. Örnek:

Her 'B', 'C' dir

Her 'B', 'A' dır.

Dördüncü Şekil: Orta terim küçük öncülde konudur, büyük öncülde ise yüklemdir. Örnek:

Her 'B', 'C' dir

Her 'A', 'B' dir.¹⁷⁸

Klasik mantıkta şekillerin değeri konusunda çeşitli tartışmalar vardır. Yani hangi şekilden elde edilen sonuçlar daha açık, seçik ve kesindir, hangilerinden elde edilen sonuçlar kapalı ve kesinlikten uzaktır şeklinde bir mesele vardır.

¹⁷⁷ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v.84/1a.

¹⁷⁸ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fî-Ta'dîli'l-Esrâr, v.30a.

İlk önce belirtilmesi gereken husus, bu şekillerin birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü diye adlandırılmaları sonucun açıklığı bakımından yapılmış bir isimlendirmedir.¹⁷⁹

Birinci şeklin diğer şekillere üstünlüğü ve diğer üç şeklin bu şekle göre durumu müslüman mantıkçılar nazarında da her zaman üzerinde durulan bir konu olmuştur. Mantıkçıların genel yaklaşımı şöyledir: Birinci şeklin diğer üç şekilden üstün olması, bu şeklin tabi düzen üzere olması nedeniyle sonucunun açık ve seçik olmasından kaynaklanır. Diğer şekillerin açıklanmaya ihtiyaçları vardır. İkinci şekil, küçük önermesinde orta terimin yüklem olmasıyla birinci şekille ortaktır. Üçüncü şekil, orta terimin büyük önermesinde konu olmasıyla birinci şekle benzerlik arz eder. Dördüncü şeklin ise birinci şekille hiçbir ortak yanı yoktur. O kıyasın tabiatından uzaktır.¹⁸⁰

Dördüncü şeklin değeri üzerine geniş tartışmalar vardır. Bazı mantıkçılar kıyasın normal düzenine aykırı olduğu gerekçesiyle bu şekli tümüyle reddetmişler, bazıları ise sorunlu da olsa bir takım çıkarımlar için kullanışlı olduğunu gerekçe göstererek bu şekli savunmuşlardır. Dördüncü şekille ilgili bu keskin tartışmaların sebebi, Aristoteles'in bu şekli açıkça kıyas şekilleri arasında zikretmemiş olmasıdır.¹⁸¹

Ebherî, şekillerin değeri konusunda diğer mantıkçılardan farklı bir şey söylemez. Ona göre de, dört şekil içerisinde birinci şekil diğerlerinden üstündür. Birinci şeklin kesin bilginin ölçütü olduğunu vurgular. Birinci şeklin aksine dördüncü şekilden kesin bilgi elde edilemeyeceği kanaatindedir. Çünkü ona göre dördüncü şekil insanın zihin yapısına terstir.¹⁸²

¹⁷⁹ Açıkgenç, Alparslan, Fenârî'nin Şerh-i İsağûci Tercümesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, Ank. 1974, s.49.

¹⁸⁰ Bingöl, Abdülkuddüs, İsmail Gelenbevi, K. T. B. yay. Ank. 1988, s.80; Muhammed Şâmi, Dirasetün fi'l-Mantık, Şam, 1960, s.30.

¹⁸¹ Dördüncü şeklin değeri üzerine yapılan tartışmalara ilişkin bkz. Atay, Hüseyin, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair" A. Ü.D.T.C.F.D. XVI, Yıl, 1968, s.35-66.

¹⁸² Ebherî, Hidayetü'l-Hikme,v.84/1b; Şevket Efendi, Muğni't-Tullâb, (İsağûci Şerhi), İst. h. 1286, s.41.

Birinci şekilde, sonucun apaçık olması nedeniyle bu şekle haklı olarak büyük bir değer atfeden mantıkçılar, diğer şekillere bu şekle benzedikleri ölçüde değer biçmişlerdir. Bu yüzden diğer üç şekli birinci şekle dönüştürme yollarını araştırmışlardır. İşte, mantıkta ikinci, üçüncü ve dördüncü şeklin birinci şekle dönüştürülmesine, “döndürme, çevirme” anlamına gelen “ircâ” denilmiştir.

Ebherî, kıyas şekilleri ve bu şekillerin geçerli sonuç veren modlarını incelerken, ikinci, üçüncü ve dördüncü şekillerin geçerli sonuç veren modlarının nasıl birinci şekle irca edileceğini tafsilatıyla anlatmıştır.

Kıyasın dört şekli ve bunların değeri üzerinde bu şekilde duran mantıkçı, daha sonra yüklemli kesin kıyaslar konusunu iki alt başlığa ayırarak devam eder. Bunlar; geçerli sonuç çıkarma şartlarıyla, bu şartlarla ortaya çıkan modlar ve modal kıyas teorisidir.

2.1.1.1.1.Yüklemli Kesin Kıyaslar Geçerli Sonuç Vermelerinin Şartları

Ve Modları

Bu başlık altında Ebherî, sırasıyla dört şeklin geçerli sonuç verebilmesi için gerekli olan şartlar üzerinde durur. Bu şartlara neden uyulması gerektiğini izah eder. Bu şartlara uyulması sonucu geçerli sonuç veren modları sıralar. Bazı noktalarda, bu şartların gerekli olmadığını söyleyenlere tartışma üslubuyla cevaplar verir. Şimdi sırasıyla her şekil için gerekli görülen şartlara geçelim.

Birinci Şekil: Bu şeklin geçerli sonuç vermesi için iki şart vardır. Birincisi, küçük öncülün olumlu olması, ikincisi de büyük öncülün tümel olmasıdır.

Birinci şarta göre küçük öncül olumlu olmalıdır. Çünkü şayet küçük öncül olumsuz olursa onu büyük öncülün kaplamı altına sokamayız. Bu durumda ise hüküm, orta terimden küçük öncüle geçmez. İkinci şart uyarınca büyük öncül tümel olmalıdır. Eğer büyük öncül tümel değil de tikel olursa üzerine hüküm verdiğimiz şeyin bazısı, küçük öncül için geçerli olan şeyin bir kısmının dışında kalabilir. Bu durumda ise hüküm küçük öncüle geçmez.¹⁸³

¹⁸³ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fî-Tahrîri'd-Dakâik, s.127.

Birinci şeklin geçerli sonuç verebilmesi için bu şartların gerekli olduğunu belirttikten sonra Ebherî, konuyla ilgili ortaya atılan itirazlara şöyle cevap verir: “Bir kimse, küçük öncülün olumlu olmasının gerekli olmadığını söyleyip;

“Hiçbir ‘C’, ‘B’ değildir

‘B’ olmayan hiçbir şey ‘A’ değildir” öncüllerinden

Hiçbir ‘C’, ‘A’ değildir” sonucunu, küçük öncülü olumsuz kılarak çıkardığını söylese biz ona şöyle deriz: Bizim burada küçük öncülün olumlu olmasından kastımız, onun orta terimin kaplamı altında yer alması gerekliliğidir. Örneğin biz;

“Her ‘C’, ‘B’ olmayandır

‘B’ olmayan hiçbir şey ‘A’ değildir” dediğimizde küçük öncül, ‘B’ nin olumsuz olduğu orta terimin kaplamı altındadır. Böylece, küçük öncül için doğru olmuş olan orta terim, aynı zamanda, tümel olan büyük öncülün konusu olmuş olur. Bu durum ise ancak bizim zikrettiğimiz yukarıdaki iki şartla mümkündür. Bizim birinci şartta kastettiğimiz şey, ister olumlu olsun ister olumsuz olsun küçük öncülün orta terimin kaplamı altında yer almasıdır.”¹⁸⁴

Ebherî bu iki şarta göre birinci şekilden geçerli sonuç veren modların sayısını şöyle belirler: “Bu iki şart gerçekleştiğinde şöyle deriz: Mahsurayı erbeanın sıralanışından, yani büyük ve küçük öncüllerle birlikte mahsurayı erbeanın dizilişinden on altı mod ortaya çıkar. Fakat küçük öncülün olumlu olması şartı bunlardan sekiz tanesini düşürür. Bunlar da; dört büyük öncül ve iki tane olumsuz küçük öncülün oluştuğu modlardır. Büyük öncülün tümel olması şartı da dört modu düşürür. Bunlar da; iki büyük öncülün tikel olduğu ve iki küçük öncülün olumlu olduğu modlardır. Geriye bu şekilden geçerli sonuç veren dört mod kalır ve bu modlar zâti olarak açık sonuç verirler.”¹⁸⁵

Birinci şekilden geçerli sonuç veren dört modu oluşturan öncüllerin hangi nitelik ve niceliklere sahip olması gerektiği noktasında yaptığı izahatla mantıkçı,

¹⁸⁴ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fî-Ta'dili'l-Esrâr, v.31b.

¹⁸⁵ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fî-Tahrîr'd-Dakâik, s.127.

Keşfu'l-Hakâik ve Tenzîlu'l-Efkâr'da iki farklı açıklama biçimi sergiler. Keşfu'l-Hakâik'te alışlagelmiş biçimiyle, bu modların öncüllerinin açıklamasını, onların doğrudan nicelik ve niteliklerini zikrederek yapar. Örneğin birinci şeklin birinci modu mevzu bahis olduğunda şöyle der: "Tümel olumlu iki öncülden oluşur, tümel olumlu sonuç verir."¹⁸⁶ Tenzîlu'l-Efkâr'da ise farklı bir açıklama biçimine gitmiştir. Başka mantıkçılarda ve Ebherî'nin diğer kitaplarında pek rastlamadığımız bir tarzda, bu modların öncüllerinin durumunu onları oluşturan terimlerden hareketle yapar. Bu açıklama biçiminin dikkate değer bir farklılık olduğu düşüncesiyle, birinci şeklin dört modunun açıklamasını ve bunların örneklerini Tenzîlu'l-Efkâr'dan aktarmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

"Birinci Mod: Orta terim tüm kaplamıyla büyük terimin kaplamı altındadır. Küçük terim ise tüm kaplamıyla orta terimin altında yer alır. Böylece küçük öncül tüm kaplamıyla büyük öncülün içinde yer almış olur ve sonuç da tümel olumlu olur. Örneğin:

Her 'C', 'B' dir

Her 'B', 'A' dır.

O halde Her 'C', 'A' dır.

İkinci Mod: Küçük terim tüm kaplamıyla orta terimin içindedir. Büyük öncül olumsuzdur, bu yüzden tüm kaplamıyla orta terimin dışında kalır. Küçük terimin tümel olarak, olumsuz olan büyük terimden uzaklaştırılması (selbedilmesi) ise sonuçtur. Örneğin:

Her 'C', 'B' dir.

Hiçbir 'B', 'A' değildir.

O halde Hiçbir 'C', 'A' değildir.

Üçüncü Mod: Küçük terim, orta terimin kaplamı altında tikel olarak yer alır. Orta terim ise tüm kaplamıyla büyük terimin içindedir. Küçük terimin tikel bir biçimde büyük terimin kaplamı altında yer alması ise sonuçtur. Örneğin:

¹⁸⁶ a.g.e., s.128.

Bazı ‘C’ ler ‘B’ dir.

Her ‘B’, ‘A’ dır.

O halde Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır.

Dördüncü Mod: Küçük terim tikel olarak orta terimin kaplamı altındadır. Orta terim tüm kaplamıyla büyük terimden uzaklaştırılır. Küçük terimin tikel olarak, büyük terimden uzaklaştırılması ise sonuçtur. Örneğin:

Bazı ‘C’ler ‘B’ dir

Hiçbir ‘B’, ‘A’ değildir

O halde Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir.”¹⁸⁷

İkinci Şekil: Ebherî’ye göre bu şeklin geçerli sonuç verebilmesi için iki şart vardır. Birincisi, iki öncülün nitelik (olumluluk-olumsuzluk) bakımından farklı olması, ikincisi de büyük öncülün tümel olmasıdır.

Birinci şarta göre iki öncül nitelik bakımından birbirinden farklı olmalıdır. Eğer böyle olmazsa iki öncül aynı anda olumlu ya da olumsuz olmuş olur. Nasıl olursa olsun böyle bir durumda ne olumlu ne olumsuz bir sonuç çıkar. Çünkü yüklem bu şekilde ortak olması halinde iki öncül birbiriyle uyumlu olabileceği gibi birbirine zıt da olabilir. Bu yüzden iki öncülün nitelik olarak aynı olmaları hiçbir zaman sonuç vermez.

İkinci şarta göre büyük öncül tümel olmalıdır. Büyük öncül tümel olmayıp tikel olursa bu durumda ne olumlu ne de olumsuz bir sonuç çıkar. Böyle bir durumda geçerli bir sonuç çıkabileceği iddia edilse şu sözün doğru olması gerekirdi: “Hiçbir insan at değildir ve Bazı hayvanlar attır.” Bu öncüllerden hareketle, insanın hayvandan uzaklaştırılması (selbedilmesi) ile her hangi bir sonuca ulaşılamaz. Aynı şekilde şu sözünde doğru olması gerekirdi: “Hiçbir insan at değildir ve Bazı hayvanlar attır.” Atı insana yüklem yapmakla bir sonuca ulaşılamaz. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere bu nitelikteki öncüllerden ne olumlu ne de olumsuz bir sonuç çıkar. Eğer büyük öncül olumsuz olsaydı şu sözün doğru olması gerekirdi: “Bütün

¹⁸⁷ Ebherî, Tenzîlu’l-Efkâr fî-Tadili’l-Esrâr, v.31b-32a.

insanlar hayvandır ve Bazı cisimler hayvan değildir.” İnsanlardan cismi uzaklaştırmakla (selbetmek) bu öncüllerden bir sonuç çıkarılamaz. Yine aynı şekilde şu sözün de doğru olması gerekirdi: “Bütün insanlar canlıdır ve bazı taşlar canlı değildir.” Buradan da taşı insana yüklem yapmakla bir sonuç elde edilemez.¹⁸⁸

İkinci şekilden geçerli sonuç çıkarabilmek için iki öncülün nitelik bakımından farklı olmalarının şart koşulması, sekiz tane modun düşmesini gerektirir. Bunlar: 1) İki olumlu öncülden oluşup küçük öncülü tümel olumlu olanlar. 2) Olumlu iki öncülden oluşup küçük öncülü tikel olumlu olanlar. 3) Olumsuz iki öncülden oluşup küçük öncülü tümel olumsuz olanlar. 4) Olumsuz iki öncülden oluşup küçük öncülü tikel olumsuz olanlar.

Bu şekil için büyük öncülün tümel olmasının şart koşulmuş olması ise dört modu düşürür. Bunlar: 1) Olumsuz iki öncülden oluşup büyük öncülü tikel olumlu olanlar. 2) Olumlu iki öncülden oluşup büyük öncülü tikel olumsuz olanlar. Böylece geriye bu şekilden geçerli sonuç veren dört mod kalır.¹⁸⁹

Birinci Mod: İki öncül de temeldir, büyük öncül olumsuzdur. Sonuç tümel olumsuz olur. Örneğin:

Her ‘C’, ‘B’ dir

Hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir

O halde Hiçbir ‘C’, ‘A’ değildir.¹⁹⁰

Bu modun birinci şekle çevrilmesi (ircası), ya büyük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla olur. Sonucun çelişigi doğru olursa iki öncül bir arada doğru olamaz. Çünkü sonucun çelişigi doğru olduğunda, büyük öncülle küçük öncülün birlikte doğru olması, küçük öncülün çelişiginin doğru olması sonucunu verir. Bu durumda iki çelişigin bir arada doğru olması gerekir ki, bu da imkansızdır.

İkinci Mod: Küçük öncül olumsuzdur, iki öncül de temeldir. Sonuç ise tümel olumsuzdur. Örneğin;

¹⁸⁸ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahrîri'd-Dakaik, s.129; Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fi-Ta'dîli'l-Esrâr, v.32a.

¹⁸⁹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fi-Tahrîri'd-Dakaik, s.129.

¹⁹⁰ Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v.84/2a.

“Hiçbir ‘C’, ‘B’ değildir

Her ‘A’, ‘B’ dir

Hiçbir ‘C’, ‘A’ değildir.”

Bu mod, ya küçük öncülün düz döndürüp büyük öncül kıldıktan sonra sonucun döndürülmesini almakla ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Üçüncü Mod: Küçük öncül tikel olumlu, büyük öncül tümel olumsuzdur. Sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin:

“Bazı ‘C’ ler ‘B’ dir

Hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir

Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir.”

Bu mod da ya büyük öncülün düz döndürmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Dördüncü Mod: Küçük öncül tikel olumsuz, büyük öncül tümel olumludur. Sonuç tikel olumsuzdur. Örneğin:

“Bazı ‘C’ ler ‘B’ değildir

Her ‘A’, ‘B’ dir

Bazı ‘C’ler; ‘A’ değildir.”

Bu da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.¹⁹¹

Ebherî, bazı mantıkçıların bu konuda farklı bir yol tutmuş olduklarını söyler ve onların kullandıkları bu yöntemin yanlış olduğunu, kendi örneklerinden hareketle göstermeye çalışır. “Onlar şöyle derler: “Biz şöyle farz ederiz: “ ‘C’ olan bazı şeyler ve ‘B’ olmayan bazı şeyler ‘D’ dir.” Ve “Hiçbir ‘D’, ‘B’ değildir ve bazı ‘C’ ler ‘D’ dir” sözümüz doğru olduğunda; “Hiçbir ‘D’, ‘B’ değildir ve bütün ‘A’ lar ‘B’ dir” deriz ki bu da; “Hiçbir ‘D’, ‘A’ değildir,” sonucunu verir. Sonra yine: “Bazı ‘C’ler

¹⁹¹ Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fî-Tahrîri'd-Dakaik, s.129-130.

‘D’dir ve Hiçbir ‘D’, ‘A’ değildir,” deriz ve sonra da; “öyleyse Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir” deriz ki bu da bir sonuçtur.”

Bu görüş tartışmalıdır. Çünkü olumsuz olan bir şey, konunun varlığını(vücûd) gerektirmez. Olumsuzlukla sıfatlanmış olan bir şey, başka bir şeyin varlığını gerekli kılamaz. “Bazı ‘C’ ler ‘D’ dir,” sözümüz doğru olduğunda o (yani‘D’),‘C’ olur ve ‘B’değildir. Sonra onların bu faraziyeleri burhâni tarzda değildir. Çünkü bu söz, sırf (karşısındakini) ikna etmek için söylenmiştir başka bir amacı yoktur. Biz bu görüşü kabul etmiyoruz. Çünkü burada açıkladığımız gibi sonucu gerekli kılacak bir şey yoktur.”¹⁹²

Üçüncü Şekil: Ebherî’ye göre bu şeklin geçerli sonuç verebilmesi için iki şart vardır: Küçük öncül olumlu olmalı, iki öncülden bir tanesi de tümel olmalıdır. Birinci şartın gerekçesi şöyledir: Çünkü eğer, küçük öncül olumsuz olursa küçük terimle orta terim bir araya gelemmez ve hüküm orta terimden küçük terime geçmez. İkinci şarta göre; her iki öncül de tikel olursa, küçük öncülde konu olan şeyin bazıları büyük öncülde konu olan bazı şeylerin dışında kalabilir. Ve bu durumda büyük terimle küçük terim bir araya gelmez dolayısıyla da sonuç çıkmaz. Birinci şart gereği küçük öncülün olumlu olmasının şart koşulması, sekiz modun düşmesini gerektirir. Bunlar; dört büyük öncülle beraber olumsuz iki küçük öncülden elde edilir. İki öncülden birinin tümel olması şartı ise iki modu daha düşündür. Onlar da; iki tikel öncülle beraber küçük öncülün tikel olumlu olmasından meydana gelir. Geriye sonuç veren altı mod kalır.

Birinci Mod: İki tümel olumlu öncülden meydana gelir. Tikel olumlu sonuç verir. Örneğin:

Her ‘B’, ‘C’ dir

Her ‘B’, ‘A’ dır.

Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır.

Bu da ya küçük öncülün düz döndürmesiyle ya da hulfla birinci şekle çevrilir. Sonucun çelişğinin doğru olması iki öncülün birlikte doğru olması ihtimalini yok

¹⁹² a.g.e., s.130.

eder. Çünkü eğer sonucun çelişği doğru olursa, küçük öncülle büyük öncülün birlikte doğru olması büyük öncülün çelişğinin doğru olmasını gerektirir. Böylece iki çelişik bir araya gelmiş olur ki bu da imkânsızdır.

İkinci Mod: Büyük öncül olumsuzdur. İki tümel öncülden meydana gelir, tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin:

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Hiçbir ‘B’, ‘A’ değildir

Bazı ‘C’ler ‘A’ değildir”

Bu mod da ya küçük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Üçüncü Mod: Küçük öncülü tikelidir. İki olumlu öncülden meydana gelir ve tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

“Bazı ‘B’ ler ‘C’ dir

Bütün ‘B’ler ‘A’ dır

Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır.”¹⁹³

Bu mod da ya küçük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Dördüncü Mod: Küçük öncül tikel olumludur. Büyük öncülü tümel olumsuzdur. Sonuç tikel olumsuz olur. Örneğin;

“Bazı ‘B’ ler ‘C’ dir”

Hiçbir ‘B’, ‘A’ değildir

Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir.”

Bu da aynı şekilde küçük öncülün düz döndürülmesiyle ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

¹⁹³ a.g.e., s.131.

Beşinci Mod: Büyük öncül tikel olumludur. İki olumlu öncülden meydana gelir ve tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Bazı ‘B’ ler, ‘A’ dır

Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır.”

Bu da ya, büyük öncülün düz döndürülerek küçük öncül kılınıp, sonrada sonucun düz döndürülmesiyle, ya da hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Altıncı Mod: Büyük öncül tikel olumsuzdur. Küçük öncül tümel olumludur. Tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin:

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Bazı ‘B’ ler ‘A’ değildir

Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir.”

Hulf yoluyla birinci şekle çevrilir.

Dördüncü Şekil: Ebherî, dördüncü şekilden geçerli sonuç çıkarmak için beş şart zikreder ve bu şartların neden gerekli olduğunu ayrıntılarıyla anlatır. Bu şartlar sırasıyla şöyledir: 1) Öncüllerden biri tikel olumsuz olmamalıdır. 2) İki öncül aynı anda tümel olumlu olmamalıdır. 3) İki öncül aynı anda tikel olumlu olmamalıdır. 4) Büyük öncül tikel olumluyken küçük öncül tümel olumsuz olmamalıdır. 5) Küçük öncül tikel olumluyken büyük öncül tümel olumlu olmamalıdır.

Birinci Şartın Gerekçesi: Çünkü eğer iki öncülden biri tikel olumsuz olursa bu ya küçük ya da büyük öncüdür. Eğer küçük öncül tikel olumsuzsa, büyük öncül; ya tümel olumu ya tümel olumsuz; ya tikel olumlu ya da tikel olumsuz olur. Bu seçeneklerden hangisi olursa olsun bu durumda sonuç çıkmaz. Eğer büyük öncül tümel olumlu olursa şu söz doğru olur; “ ‘Bazı canlılar insan değildir’, ve ‘Bütün konuşanlar canlıdır.’” Burada “insan”dan “konuşan olmayı” uzaklaştırmak (selbetmek) sonuç vermez. Aynı şekilde; “ ‘Bazı canlılar insan değildir’ ve ‘Bütün atlar canlıdır’” sözü de doğru olur. Burada da “at”ı “insan”a yüklelemek, ne olumlu

ne de olumsuz bir sonuç verir. Eğer büyük öncül tümel olumsuz olursa; “ ‘Bazı canlılar insan değildir’ ve ‘Hiçbir katı cisim insan değildir’” sözü de doğru olur. Burada da “katı cisim” “insana” yüklelemek sonuç vermez. Yine aynı şekilde: “ ‘Bazı atlar insan değildir’ ve ‘Hiçbir konuşan at değildir,’” sözü de doğru olur. “İnsan” dan “konuşan”ı uzaklaştırmakla ne olumlu ne de olumsuz herhangi bir sonuç elde edilebilir.

Eğer büyük öncül tikel olumsuz olursa, küçük öncül ya tümel olumlu, ya tikel olumlu, ya tümel olumsuz ya da tikel olumsuz olur. Bunlardan hiçbiri geçerli sonuç vermez. Küçük öncül tümel olumlu olduğunda; “ ‘Bütün insanlar konuşandır’ ve ‘Bazı canlılar insan değildir’” sözü doğru olurdu. Burada “konuşan”dan “canlı” olmayı uzaklaştırmak sonuç vermez. Yine aynı şekilde; “ ‘Bütün insanlar canlıdır’ ve ‘Bazı kişneyenler insan değildir’”, sözü de doğru olurdu. “Kişneyen”i “konuşan”a yüklelemek sonuç vermez. Küçük öncül eğer tümel olumsuz olursa; “ ‘Hiçbir insan at değildir’ ve ‘Bazı canlılar insan değildir’” sözü de doğru olurdu. “Canlı” dan “at”ı uzaklaştırmak sonuç vermez. Yine aynı şekilde; “ ‘Hiçbir insan at değildir’ ve ‘Bazı katı cisimler at değildir,’” sözü de doğru olurdu. Ancak “katı cismin” “at”a yüklenmesinden olumlu ya da olumsuz hiçbir sonuç elde edilemez.¹⁹⁴

İkinci Şartın Gerekçesi: Orta terime karşıt (müteânid) olan iki öncül birbirine uygun olabileceği gibi birbirine karşıt da olabilir. Her iki durumda da, olumlu ya da olumsuz herhangi bir sonuç elde edilemez.

Üçüncü Şartın Gerekçesi: Bu şartın gerekçesini Ebherî şu örneklerle açıklar: “ ‘Bazı canlılar konuşandır’ ve ‘Bazı atlar canlıdır’” sözü doğru olduğunda; ‘at’ı ‘konuşan’a yüklelemek sonuç vermez. Ve yine: “ ‘Bazı canlılar konuşandır’ ve ‘Bazı insanlar canlıdır’” sözü doğru olduğunda; ‘konuşan’ dan ‘insan’ olmayı uzaklaştırmakla olumlu ya da olumsuz herhangi bir sonuç elde edilemez.

Dördüncü Şartın Gerekçesi: Bu şartın gerekçesini ise mantıkçı şu örneklerle açıklar: “ ‘Hiçbir insan at değildir,’ ‘Bazı canlılar insandır’” sözü doğru olduğunda ‘at’ dan ‘hayvan’ olmayı uzaklaştırdığımızda bundan sonuç çıkmaz. Ve yine;

¹⁹⁴ a.g.e., s.132-133.

“Hiçbir insan katı cisim değildir’, ‘Bazı canlılar insandır’’ sözü doğru olduğunda, “canlı”yı “katı cisim”e yüklemekle olumlu veya olumsuz hiçbir sonuç elde edilemez.

Beşinci Şartın Gerekeşi: Bu şartın gerekeşi ise şu örnekle açıklanmıştır: “ ‘Bazı canlılar attır,’ ‘Bütün insanlar canlıdır’’ sözü doğru olduğunda, “insan”ı “at”a yüklemek sonuç vermez. Ve yine; “ ‘Bazı canlılar attır,’ ‘Tüm kişneyenler canlıdır’’ sözü doğru olduğunda, “at”dan “kişneyen” (olmayı) uzaklaştırmakla sonuç elde edilemez.

Birinci şart gereği bu şekilden yedi mod düşer. Onlar da; dört tane büyük öncülle beraber küçük öncülün tikel olumsuz olduğu modlar ve büyük öncülün tikel olumsuz olduğu, diğer iki öncülün tümel olumlu ve tümel olumsuz olduğu modlardır. Geri kalan dört şartın her biri, birer tane modu düşürür, böylece dört mod daha düşmüş olur, geriye sonuç veren beş mod kalır.¹⁹⁵

Birinci Mod: İki tümel olumlu öncülden oluşur. Tikel olumlu sonuç çıkar. Örneğin;

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Her ‘A’, ‘B’ dir

O halde Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır.”

(Bu mod) önce bu tertibin döndürmesi sonra da sonucun döndürülmesiyle birinci şekle çevrilir. Üçüncü şekle döndürmek için büyük öncül (düz) döndürülür.

İkinci Mod: Büyük öncülü tikel olan iki olumlu öncülden oluşur ve tikel olumlu sonuç verir. Örneğin;

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Bazı ‘A’ lar ‘B’ dir

O halde Bazı ‘C’ ler ‘A’ dır”.

Üçüncü Mod: Küçük öncülü olumsuz olan iki tümel öncülden oluşur ve tümel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

¹⁹⁵ a.g.e., s.134.

“Hiçbir ‘B’, ‘C’ değildir

Her ‘A’, ‘B’ dir

Hiçbir ‘C’, ‘A’ değildir”

Bu mod önce bu tertibin döndürülmesi, daha sonra da sonucun döndürülmesiyle birinci şekle çevrilir. İkinci şekle çevirmek için küçük öncül düz döndürülür.

Dördüncü Mod: Büyük öncülü olumsuz olan iki tümel öncülden oluşur ve tikel olumsuz sonuç verir. Örneğin;

“Her ‘B’, ‘C’ dir

Hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir

Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir.”

İki öncülün (düz) döndürülmesiyle birinci şekle, küçük öncülün düz döndürülmesiyle ikinci şekle, büyük öncülün (düz) döndürülmesiyle de üçüncü şekle, büyük öncülün (düz) döndürülmesiyle de üçüncü şekle çevrilebilir.

Beşinci Mod: Küçük öncül tikel olumludur. Büyük öncül tümel olumsuzdur. Sonuç tikel olumsuzdur. Örneğin;

“Bazı ‘B’ ler ‘C’ dir

Hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir

Bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir”.

Bo modun birinci şekle çevrilmesi dördüncü modda olduğu gibidir.¹⁹⁶

Sonuç olarak yüklemli kıyasların (karinelerin) sonuç vermesinin şartı; hangi şekilde olursa olsun (yapılan) kıyasın, bir araya gelme biçimlerinden bir tanesi içinde yer almasıdır. Birinci durumda orta terim, olumlu olan küçük öncülde, ulaşılmak istenen neticenin iki tarafından biri için tümel olarak konu olur. Bunun böyle olması ya açıktır ya da değildir. İkinci duruma gelince onda orta terim, küçük terimden

¹⁹⁶ a.g.e., s. 135.

olumsuzlanarak tümel bir biçimde büyük terime yüklenir. Yine bu da ya açık bir biçimde ya da açık olmayan bir biçimde meydana gelir

Birinci durum on altı modu kapsar. Dört tanesi birinci şekildedir. Küçük öncül olumludur ve orta terim büyük öncülde açık bir şekilde tümel olarak konudur. İki tanesi de ikinci şekildedir. Küçük öncül iki modda da olumludur. Orta terim ise büyük öncülün döndürmesiyle tümel şekilde konudur. Altı tanesi de üçüncü şekildedir ki bunun nasıl olduğu aşıkardır. Dört tanesi de dördüncü şekildedir. Küçük öncül olumludur. Orta terim küçük öncül için ilk iki modda konudur, dördüncüsünde açık bir şekilde tümel (olarak) konudur. Beşincisinde, konu, büyük öncül için döndürmeyle tümel olacak şekilde konudur.

İkinci durum üç modu kapsar. İki tanesi ikinci şekildedir. Küçük öncülü olumsuzdur. Açık olarak küçük öncül için olumsuz kılınmakla beraber orta terim büyük öncüle tümel olarak yüklenmiştir. Bir tanesi de dördüncü şekildedir. Onda da küçük öncül olumsuzdur. Orta terim tümel olarak büyük öncüle tümel olarak yüklenmiştir. Bir tanesi de dördüncü şekildedir. Onda da küçük öncül olumsuzdur. Orta terim tümel olarak büyük öncüle yüklenir ve döndürme yoluyla küçük öncül için olumsuz (selb) kılınmıştır.

Birinci şeklin özelliği mahsuray-ı erbeayı sonuç vermesidir. İkincisinin özelliği ise yalnızca olumsuz sonuç vermesidir. Üçüncüsü ise sadece tikel sonuç verir. Dördüncüsü ise tümel olumlu sonuç vermez.

Geçerli Sonuç Çıkarmanın Kuralları: Birinci şekildeki dört modun (nasıl) sonuç verdiği açıktır. İkinci şeklin sonuç vermesi, ya büyük öncülün (düz) döndürülmesiyle, ya da sonucun çelişğinin büyük öncülün içinde olmasıyla kendisinden sonuç çıkarılana çevrilmesiyle olur. Ki bu da sonuç olur ve bu şekilde olmazsa sonuç çıkmaz. Üçüncü şeklin sonuç vermesi; ya küçük öncülün (düz) döndürülmesiyle ya da sonucun çelişğinin küçük öncülün içinde bulunmasıyla (kendisinden sonuç çıkarılana) çevrilmesiyle olur ki bu da sonuçtur, bu şekilde olmazsa sonuç vermez. Dördüncü şeklin sonuç vermesi; ya sonucun (düz) döndürülmesi için gerekli olan tertibin döndürülmesiyle ya da iki öncülün

döndürülmesiyle (kendisinden sonuç çıkarılana) çevrilmesi ile olur ki bu da sonuçtur, böyle olmazsa sonuç çıkmaz. Bütün bunlar basit kıyaslar için geçerli hükümlerdir.¹⁹⁷

2.1.1.1. 2. Modal Kıyaslar (Muhtelitât)

Klasik mantıkta modal kıyaslar konusu, modal önermeler konusunun bir uzantısıdır. Yani modal önermelerle kurulan kıyaslara modal kıyaslar denir. Kıyasları oluşturan öncüller modlarla kayıtladığı zaman, şekillerin geçerli sonuç verebilmesi için gerekli olan şartlara bir takım başka şartlar eklenmiş olur.¹⁹⁸

Modal kıyaslardan ilk bahseden Aristoteles olmuştur. Klasik mantık kitaplarının hemen hemen hepsinde modal önermelere yer verildiği halde modal kıyasların yer aldığı kitapların sayısı azdır.¹⁹⁹

Müslüman mantıkçılar modal kıyasları ele alırken bu tür kıyaslarda on üç tür modal önerme kullanmışlardır. Bunların altı tanesi basit önermelerdir ve ya yalnızca olumlu ya da sadece olumsuz olurlar. Bunlar: Zaruriyye, dâime, meşrûta-i amme, örfiyye-i âmme, mutlaka-i âmme, mümkün-i âmme. Geri kalan yedisi ise mürekkeptirler ve bunlar hem olumlu hem de olumsuz olabilirler. Bunlar: Meşrûta-i hasse, örfiyye-i hasse, vücûdiyye- lâ zaruriyye, vücûdiyye-i la daime, vaktiyye, münteşire, mümkün-i hâsse.²⁰⁰

Ebherî, Keşfu'l-Hakaik'te modal kıyaslar üzerinde ayrıntılarıyla durur. Konuyla ilgili ilk önce İmam Fahreddin Razi'nin görüşlerine yer verir. Daha sonra kendi kanatlerini belirtir. Sonrasında ise konuyla ilgili Farâbi'nin görüşlerini aktarır. Modal kıyaslarda kullanılan önermeler söz konusu olduğunda Ebherî, yukarıda belirtilen ve Müslüman mantıkçıların kullandıkları önermeleri kullanmıştır.

Şimdi, Ebherî'nin, modal kıyasları en ayrıntılı biçimde ele aldığı kitabı olması nedeniyle, Keşfu'l-Hakaik'te takip ettiği plana uyarak konuya devam edebiliriz.

¹⁹⁷ a.g.e., s136-137

¹⁹⁸ Binböl, Abdülkuddüs, Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı, s. 174.

¹⁹⁹ Öner, a.g.e., 145-146.

²⁰⁰ Hocazade Mehmet Tahir, Zübdetü'l- Muhtelitât min'et-Tasdikat, İst., h.1299, s.3-4.

2.1.1.1.2.1. Modal Kıyasların (Muhtelitât) Usulü Hakkında İmam Fahreddin Râzî'nin Görüşleri:

Ebherî, bu başlıkta Fahreddin Râzî'nin modal kıyasların dört şekilden nasıl sonuç verdiğiyle ilgili görüşlerine yer verir.

Birinci Şekil: Küçük öncül ya fiiliye ya da mümkinedir. Eğer küçük öncül mümkün ise büyük öncül; ya zaruriye, ya daima, ya mümkün-i hasse ya bunların bütün kısımlarından bir tanesi, ya da hepsi olması muhtemeldir.

Râzî bu şekilden elde edilen sonucun zaruriye olduğunu iddia eder. Çünkü büyük öncül, bilfiil orta terim için sabit olan her şeyin, büyük terim için de zaruri olarak gerçekleştiğine delalet eder. Küçük öncül ise, orta terimin küçük terim için sabit olmasının imkanına delalet eder. Bu imkanın gerçekleşmesi takdirıyla büyük terim küçük terim için zaruri olarak sabit olur ve subütü mümkün olan bir şeyin takdirıyla zaruri olarak sabit olan her şey, bu mümkün ister gerçekleşsin ister gerçekleşmesin yine de zaruridir. Hali hazırda zarurî olmamakla beraber bu takdirin gerçekleşmesinin zaruri olması mümkün değildir.

Bu görüş tartışmalıdır. Bu mümkünün (imkânın) gerçekleşmesinin takdiri olarak, büyük terimin küçük terim için sabit olması kabul edilemez. Büyük öncül ancak bu takdir üzere doğru kalmakla zarurî olur. Bu takdirin gerçekleşmesiyle sonuç imkânsız olur. Ancak; “Orta terimi bu takdir üzerine sabit olan her şey için, büyük terimde sabit olur,” sözü doğru kabul edildiğinde, sonuç verir. O da imkânsızdır. Bilakis doğru olan şu takdir üzeredir; “Hal-i hazırda ‘B’” olan her şey zarurî olarak ‘A’dır. Bundan da; “‘B’nin hasıl olmasının takdiri üzerine ‘B’ olan her şey, ‘C’ değildir, zaruri olarak ‘A’dır”, sonucunun çıkması zorunlu değildir. Kendisi için orta terimin hasıl olması takdirıyla, büyük terim, küçük terim için zarurî değildir.

Aynı şekilde kıyas, “Her ‘C’, bi’l-imkan ‘B’dir, her ‘B’ bi’z-zarure ‘A’dır”, şeklinde olduğunda, hulfla yapılır. Buna şöyle cevap verilir: “Eğer her ‘C’ zorunlu olarak ‘A’ değilse, onun çelişği doğru olur. O da ya zorunlu olarak bazı ‘C’ ler ‘A’ değildir olur veya aynı şekilde imkan-ı hâs’la olur. Birincisi eğer büyük öncülü

içerirse aynı şekilde zorunlu olarak bazı ‘C’ler ‘A’ değildir şeklinde ve zorunlu olarak Bazı ‘B’ler ‘C’ değildir şeklinde olur. Bunların hepsi bi’l-imbkânî ve bu da hultür. İkincisine büyük öncülü katarsak (eklersek, verirsek) böylece bi’l-imbkân her ‘C’, ‘B’ olur ve bi’l-imbkân Bazı ‘C’ler ‘A’ değildir ve Bazı ‘B’ler ‘A’ değildir olur ki bunların hepside zorunludur, bu da hultür.

Bu görüş de tartışmalıdır. Birincinin doğru olduğunu ve ona büyük öncülü dahil ettiğimiz de zorunlu olarak “Bazı ‘C’ler ‘B’ değildir” sonucunun çıktığı kabul edilemez. Eğer bu çıkarım (sonuç), hulf ile açıklanırsa birinci şekilde mümkün olan büyük öncüle ve zaruriyye olan küçük öncüle döner. Bu ise açık bir devrdir. Eğer faraziye (varsayım) olarak açıklanırsa zaruriyyenin, olumsuz zaruriyye olarak (düz) döndürülmesine ihtiyaç duyulur. Ve burhan tamamlanmış olmaz.²⁰¹

Aynı şekilde ikincisi doğru olduğunda ve onun içine küçük öncülü soktuğumuzda, bil-imbkân bazı ‘B’lerin ‘A’ olmadığı sonucu kabul edilemez. Eğer bu hulf ile açıklanırsa devr ile açıklanmış gibi olur (devr’e dönüşür). Eğer faraziye olarak açıklanırsa mümkün olan sonuca ihtiyaç olur. Bu da mümkün’in mümkün olarak (düz) döndürülmesine bağlıdır ki (yine) burhan tamamlanmış olmaz.

Şöyle denilemez: Bilfiil her ‘C’, ‘B’ olduğunda ve her ‘B’, zorunlu olarak ‘A’ olduğunda, her ‘C’ zorunlu olarak ‘A’dır ve bunu gerektirir. Her ‘B’ zorunlu olarak ‘A’ olmakla beraber, her ‘C’, bi’l-imbkânî ‘B’ olmaz. Her ne zaman (bu durum) gerçekleşirse, Her ‘C’, zorunlu olarak ‘A’dır ve her ‘C’, dâime olarak ‘B’ değildir. Her ‘C’nin zorunlu olarak ‘A’ olması açıktır. Zorunlu olarak her ‘B’, ‘A’ olmakla beraber, bilfiil her ‘C’, ‘B’ olmadığından, zorunlu olarak dâime olan her ‘C’, ‘B’ değildir. Böylece, zorunlu olarak her ‘B’, ‘A’dır sözü doğru olur. Bundan da; “zorunlu olarak her ‘C’, ‘A’dır” veya “daima her ‘C’, ‘B’ değildir” sözünün doğruluğu bilinir. Şayet, bilfiil her ‘C’, ‘B’ olursa, zorunlu olarak her ‘C’, ‘A’ olur. Bu takdir üzerine zorunluluk ortaya çıkınca hâli hazırda da zorunluluk olması gerekir. Şayet öyle olmazsa, halihazırda zorunlu olmayan konu için meydana gelmesi mümkün olan bir durumun takdiriyle zorunluya çevrilmesi gerekir. Çünkü; “Ya zorunlu olarak her ‘C’, ‘B’dir veya her ‘C’, daima ‘B’ değildir” sözü doğru

²⁰¹ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fî-Tahrîri’-d-Dakaik, 138-139.

olduğunda, ikincinin yanlış olması takdirinde birincinin doğru olması gerekliliği kabul edilemez. Bu gereklilik, ancak munfasıl maniatü'l-huluv, iki cüzden birisinin çelişği veya diğlerinin aynı olan muttasıl mürekkebi gerektirirse sağlanmış olur. Bunun zayıflığı da açıktır.

İmam Fahreddin Razi, zaruriyye ve mümkünenin modlarının delillerinin zikrini bitirdikten sonra çelişkili iddiaları açıklamaya başlar.

“Bi'l-imbân her nutfe insandır. Her insan canlıdır. Zaruri olarak her nutfenin canlı olması gerekli değildir.” Burada, büyük öncülün zaruriyye-i mutlaka olması kabul edilemez, bilakis o meşrute-i ammedir diyerek cevap verilir. Bu tartışmalıdır. Çünkü, öz (zat) ve canlılık mevcut olduğu müddetçe, konunun yüklemden ayrılması imkansız olan zaruriyye-i mutlakadır, öz mevcut olduğu müddetçe insandan ayrılması imkansızdır. (Burada) büyük öncül zaruriyye-i mutlaka'dır, o meşrute-i âmme'dir sözüne itibar edilmez. Doğru olan ise küçük öncülün men edilmesidir. Çünkü nutfe olduğu doğru olan öz'ün insan olması mümtenedir. Bilakis nutfenin insana dönüşmesi mümkündür. Bu imkan yüklemine konuya nisbeti açısından değildir. Mantıkta kullanılan ıstılaha göre küçük öncül mümkün olmaz.

İkinci kısım büyük öncülü daima olanlardır. Bu delille sonuç daim olur. Bu delilin bozuk olduğu daha önce geçmişti. O da daim olarak ortaya çıkmaz. Çünkü dâime olmayan şeylerin mümkünün takdiri üzerine daim olmasının imkansızlığı kabul edilemez. Ve onun imkânsız olmayışı da açıktır.

Üçüncü kısım, büyük öncülü mümkün-i hâsse veya (bunun) bölümlerinden biri olan ve mümkün-i hâsse sonuç verendir. Çünkü büyük ve küçük öncülde itibar edilen yönle büyük terim ne şekilde olursa olsun, büyük öncülün, orta terimi sabit olanların hepsine delalet eder. Orta terimin sübûtunun imkanı küçük terimi gösterir. Bu imkan gerçekleştiğinde büyük terim bu moddan küçük terim için sabit olur. Eğer sabit olmazsa büyük terimin küçük terim için sabit olmaması muhtemel olur. Çünkü büyük terimin sübûtu, orta terimin sübûtuna bağlıdır. Bundan dolayı kendisi için orta terim olmayan aynı şekilde büyük terim de olmaz. Bu uygunluk ve kadr-i müşterek

olmadığında da sabit olma ihtimali vardır ki o da imkân-ı hâs'tır. Bu takdir üzerine büyük öncülün doğru kalması kabul edilemez.²⁰²

Dördüncü kısımda ise tümel bir öncül için büyük öncülün muhtemel olduğu bütün durumlarda mümkine-i amme sonuç verir. Çünkü zaruret için muhtemel olan, kendiliğinden doğru olursa zaruriyye olur. Böyle olmazsa mümkine-i hasse olur. Müşterek olunca da imkan-ı amme'dir. Zaruriyye olarak doğru olduğunda sonucun da zaruriyye olması kabul edilemez. Bu delilin (niçin) zayıf olduğu daha önce geçmişti.

Eğer büyük öncül tümel ise, mümkine-i hasse'nin zaruriyye olarak doğru olması, imkân-ı hâsse ile onun yüklemine, konunun fertlerinin bazısına nispeti ve zaruriyye olarak diğer bir kısmına nispeti caiz olduğu için kabul edilemez. Zaruriyye olan tümel büyük öncülün yanlışlığı, tümel olan mümkine-i hassenin doğruluğunu gerektirmez. Eğer fiilî olursa, meşruta-i hasse ve örfiye-i hasse olan büyük öncülün küçük öncülü ya daime'dir ya lâ-daime'dir ya da her ikisi de muhtemeldir. Bu birinci kısımdır.

İkinci kısım, öncülleri doğru olan kıyaslardır ki (onlar da) sonuç vermez. Eğer öyle olmazsa, büyük terim ya daimedir, ya da lâ-daimedir, bu da imkânsızdır.

Üçüncü kısım ise, genel anlayışa göre, öncülleri doğru olan kıyas sonuç vermez. Çünkü küçük öncül kendi zatında ya daimedir, ya da daime değildir. Daime olduğu takdir edilirse sonuç vermez. Böyle olduğunda kesinlikle bir sonuç hasıl olmaz. Bu konu tartışmalıdır. Çünkü böyle bir durumda kesin sonuç elde edilemeyeceği kabul edilemez. Çünkü büyük öncülü örfiye-i hasse ve dâime olması muhtemel olan küçük öncülün anlamı ancak daime olmayan önerme için doğru olur. Böylece kesinlik hasıl olur. Çünkü (onun) doğruluğunun daime üzere olması imkânsızdır. Öyle olmazsa, büyük terim küçük terim için ya dâime olur ya da daime olmaz. Böyle olunca da kesin sonuç hasıl olur. Şaşılacak şey; tereddüde sebep olan şeyin, örfiye-i hasse için muhtemel olan büyük öncülle, daime ve zaruriyye olan küçük öncülün örfiye-i hasse olan büyük öncülle, devamı muhtemel olan küçük öncülde hasıl olmasıdır. İkisinde de sonuç kesindir.

²⁰² a.g.e., s.140-141.

İkinci Şekil: İki öncülden birincisi zaruriyye olup iki şart gerçekleştiğinde, yani nitelikler farklı olup büyük öncül de tümel olduğunda, sonucun kesinlikle zaruriyye olacağını iddia etti. Çünkü iki öncülden birincisi zaruriyye olduğunda diğeri ya zaruriyyedir ya zaruriyye değildir; ya da her ikisi için muhtemeldir. Birinci durumda söz konusu ise, yüklem iki taraftan birisi için zaruri olarak sabittir ve diğer taraf (yüklem) için zaruri olarak uzaklaştırılır (selbedilir). İki taraf arasında zorunlu bir zıtlık olur. Eğer ikinci durum söz konusu ise zaruriyye için zaruriyyenin sabit olması (gerçekleşmesi) zaruridir. Zaruriyye olmayanın uzaklaştırılması (selbedilmesi) da zaruriyyedir. Böyle olduğunda, zorunlu olarak iki taraftan birisi için yüklem zaruriyye olması doğrudur. Böyle bir şey söz konusu olduğunda birinci duruma dönmüş olur, sonuç da zaruriyye olur. Üçüncü durum söz konusu olduğunda, yani zaruri olma ve olmama muhtemel olduğunda kendi zatında zaruriyye olma veya olmamanın ikisinden birisi mevcuttur. (Bunlardan) hangisi olursa olsun sonuç zaruriyye olur. Eğer sonucu ilk iki takdire göre zaruriyye olursa üçüncü durum için de zaruriyye olur.

Bu konuda ihtilaf vardır. Çünkü yüklem iki taraftan birisi için zaruretle sabitse ve diğer taraf için zaruretle selbedilmişse iki taraf arasında zorunlu olarak bir zıtlık (ayrılık) olduğu kabul edilemez. Eğer bunun (bir) sonuç çıkarma olduğu iddia edilirse, bu mümkün değildir. Bahsedilen şeyin burhan olduğu iddia edilirse bu burhan da değildir. Bilakis, örneğin başka bir lafızla tekrar edilmesidir. Bu durumda az da olsa hulf da kullanılır. Bu da modal kıyasların birinci şekline götürür. Bunun zayıflığından da daha önce bahsedilmişti. Belki bu durum döndürmeyle de açıklanabilir. Bu da olumsuz zaruriyyenin, olumsuz zaruriyyeye döndürülmesini doğurur. Aynı şekilde bunun zayıf olduğu da daha önce geçmişti.

Büyük öncül örfiye-i amme, küçük öncül mümkünine ise sonuç mümkünine-i amme olur. Böyle olmazsa sonuç mümkünine olur. Büyük öncül örfiye-i amme olduğunda ne döndürme ne de hulf yoluyla sonuç çıkarılabilir. Hulfla sonuç vermemesinin sebebi, örfiye-i amme olan büyük öncülle beraber sonucun çelişğinin daim olarak sonuç vermesidir. Bu da küçük öncülde bulunmaz. Döndürmeyle sonuç vermemesinin sebebi ise, örfiye-i ammeyle beraber, birinci şekilde mümkün olan küçük öncülden sonuç çıkmamasıdır.

İki meşrute'den meşruta-i amme sonuç çıkar. Bu konu tartışmalıdır. Çünkü bu hulfla açıklandığında, birinci şekilde mümkün olan küçük öncüle götürür. Eğer döndürmeyle açıklanırsa, meşruta-i ammenin meşruta-i ammeye döndürülmesine götürür. Ve bunların hepside daha önce açıklandığı üzere zayıftır.

Üçüncü Şekil: Burada sonucun modalitesi (ciheti) birinci şekildedenden farksızdır. Bu görüş de tartışmalıdır. Çünkü örfiye ve meşruta-i ammeyle beraber birinci şekilde örfiye-i amme olan küçük öncül örfiye-i amme sonuç verir. Burada ise mutlaka-i amme sonuç verir. Bundan dolayı, üçüncü şekildeki modal kıyasların çoğu, birinci şekilde ortaya çıkan sonuçların moduna muhaliftir.

Dördüncü Şekil: İlk iki mod mümkün-i amme sonuç verir. Bu da tartışmalıdır. Çünkü iki öncül mümkün olduğunda, büyük öncülü, küçük öncül; küçük öncülü de büyük öncül yaptığımızda sonuç çıkmaz. Büyük öncül sadece mümkün olduğunda da durum aynıdır. Küçük öncül mümkün ise büyük öncülü küçük öncül yaptığımızda sonuç mümkün olur. Daha önce açıklandığı gibi mümkünenin döndürmesi bilinemediğinde sonuca döndürülemez. İkisi de fiiliye ise sonuç da fiiliye olur ki bu da mümkün-i amme'den daha özel bir durumdur.²⁰³

2.1.1.1.2.2. Yüklemlerden Oluşan Basit Modal Kıyaslarla (Muhtelitat) İle İlgili Ebherî'nin Kendi Görüşleri

Ebherî, kıyasın dört şeklinden hareketle konuya ilişkin kendi kanaatlerine yer verir.

Birinci Şekil: Küçük öncül mümkün ise geçerli sonuç çıkarma şartlarına uyulmamış olur. Çünkü bu durumda küçük terim, orta terimin kapsamı altına girmez ve hüküm ona geçmez. Bu noktada Nasreddin Tûsi, Tenzîlu'l-Efkâr'a yazdığı eleştirel şerhte Ebherî'ye itiraz eder. Tûsî, 'kapsamı altına girmek' (indirâc) ten, eğer hükmün, küçük terimde bilfiil olumlu olarak bulunması kast ediliyorsa bunun kabul edilemeyeceğini söyler. Çünkü bu zaten sonuç çıkarmanın şartıdır.²⁰⁴

²⁰³ a.g.e., 142-145.

²⁰⁴ Nasreddin Tûsî, Ta'dilu'l- Mi'yar Nakd-i Tenzîlu'l-Efkâr, (Mantık ve Mebâhîsu Elfaz; içinde)(Nşr. Abdullah Nûrani),Tahran, 1974, s.206.

Ebherî, Keşfu'l-Hakâik'te konuyu özetle aşağıdaki gibi ele alır.

Eğer küçük öncül fiiliyattan birisi ise o, mümkün-i mutavassıta, mutlaka-i mutavassıta, örfiye-i amme ve meşruta-i ammenin dışındakilerle beraber büyük öncül gibi sonuç verir. Çünkü küçük öncül, bi'l-fiil orta terimin küçük terim için sabit olduğunu gösterir. Büyük öncül bi'l-fiil kendisi için orta terimi sabit olanların hepsini gösterir.

Küçük terim için büyük terim ya sabittir ya da büyük öncülde olduğu suretle kendisi için olumsuz kılınır, selbedilir. Mümkün-i mutavassıta, mümkün-i amme sonuç verir. Çünkü küçük öncül bi'l-fiil küçük terimin orta terimle vasıflandığını gösterir. Büyük öncül de bi'l-fiil orta terimle vasıflanmış olan şeylerin hepsini gösterir; büyük terim kendisi için sūbutū mümkün olandır veya orta terimin vasfı olduğu bazı durumlarda kendisinden selbi de mümkündür. Küçük terimin için büyük terimin sabit olması mümkün olduğu gibi, orta terimin vasfı olduğu bazı durumlarda kendisinden selbi de mümkündür. Küçük terimin, bazı durumlarda orta terimin vasfı olması imkân-ı âmm ile mümkün olur. Mutlaka-i mutavassıta ile beraber bu beyan gibi mutlaka-i amme sonuç verir.

Ebherî, örfiye-i amme ve meşruta-i amme'den oluşan kıyasların tafsilatını şöyle açıklar: Büyük öncül, zaruriyye ve daime olan küçük öncülle beraber örfiye-i amme ise daime sonuç verir. Çünkü büyük öncül, kendisi için orta terimi sabit olan büyük terimin gerçekleşmesini (sūbutunu) gösterir, ya da orta terimin vasfı olduğu her durumda kendisinden selbi gösterir. Küçük öncül, küçük terimin zati olarak bulunduğu her durumda orta terimin sūbutunu gösterir. Büyük terimin, küçük terim için sūbutu ya daime olur, ya da küçük terimin zati olarak bulunduğu her durumda olumsuz kılınması (selbi) daime olur. Örfiye-i amme ve meşruta-i ammeden oluşan öncüllerden örfiye-i amme sonuç çıkar. Çünkü büyük öncül kendisi için orta terimi sabit olan büyük terimin sūbutunu gösterir. Veya orta terimin vasfı olduğu her durumda büyük terimden selbi gösterir. Büyük terimin küçük terim için sūbutu, küçük terimin vasfı olduğu her durumda kendisinden selbi gerektirir. Mutlaka-i mutavassıta ile beraber mutlaka-i mutavassıta sonuç verir. Çünkü büyük öncül, kendisi için orta terimin sabit olduğu büyük terimin sūbutunu gösterir. Veya orta

terimin vasfı olduğu her durumda kendisinden selbi gösterir.²⁰⁵ Küçük öncül küçük terimin vasfı olduğu bazı durumlarda küçük terim için orta terimin sübutunu gösterir. Büyük terim küçük terim için ya sabit olur ya da küçük terimin vasfı olduğu bazı durumlarda ondan selbedilir. Mutlaka-i vaktiyye, zaruriyye-i vaktiyye ile beraber mutlaka-i vaktiyye sonucu verir. Çünkü büyük öncül, orta terim için ya büyük terimin sübutunu, ya da orta terimin vasfı olduğu her durumda ondan selbi gösterir. Küçük öncül, orta terimin küçük terim için belirli durumlarda sübutunu gösterir. Küçük terim için büyük terim ya sabit olur veya belirli durumlarda ondan selbedilir. Örfiye-i âmme olan öncül mutlaka-i ammeyle beraber mut'aka-i amme sonuç çıkar. Çünkü büyük öncülün kendisi için orta terim sabit olduğundan, büyük terimin de sabit olduğunu gösterir. Veya orta terimin vasfı olduğu her durumda ondan selbi gösterir. Küçük öncül, orta terimin, küçük terim için bi'l-fiil sübûtunu gösterir. Bu durumda büyük terim küçük terim için ya sabit olur veya bi'l-fiil ondan selbedilir. Büyük öncül zaruriyye dışındakilerle beraber meşruta-i âmme olursa, geçtiği üzere örfiye-i amme olan delillerle beraber örfiye-i amme olduğunda sonuç lazime olur. Zaruriyye ile beraber zaruriyye sonuç çıkar. Çünkü büyük öncül büyük terimin sübutunun ya zarurî olduğunu gösterir ya da orta terimin vasfı olması şartıyla orta terim sabit olduğunda ondan selbi gösterir. Küçük öncül, küçük terim için, küçük terimin zatının devam etmesi hasebiyle orta terimin sübutunu zarurî olacak şekilde gösterir. Bu durumda büyük terim ya subutu zaruriyye olur veya zati devam etmesi hasebiyle küçük terim için selbi söz konusudur. Meşruta-i ammeyle beraber meşruta-i amme sonuç çıkar. Çünkü büyük öncül, büyük terimin sübut-u zaruriyye olduğunu gösterir. Veya orta terimin vasfı olması şartıyla orta terim sabit olduğunda kendisinden selbi gösterir. Küçük öncül; orta terimin, küçük terimin vasfı olması şartıyla küçük terim için sübut-u zaruriyye olduğunu gösterir. Böylece büyük terim ya sübut-u zaruriyye olur veya küçük terimin vasfı olması nedeniyle küçük terimin için selbedilmiş olur. Zaruriyye-i vaktiyye ile beraber zaruriyye-i vaktiyye sonucu çıkar. Çünkü büyük öncül, ya subut-u zaruriyye olduğunu gösterir, veya orta terimin vasfı olması şartıyla kendisi için orta terim sabit olduğundan selbini gösterir. Küçük öncül, belirli bir zamanda küçük terim için orta terimin sübutunu gösterir, böylece

²⁰⁵ Ebherî, a.g.e., s.146-147.

büyük terim ya subut-u zarurî olur veya bu vakitte küçük terim için selbi söz konusu olur.

Sonuç olarak modal kıyasların bu türü; fiiliyye olan küçük öncül, iki tane mutavassıt ve örfiye ve iki tane meşruta-i ammenin dışındakilerle büyük öncül gibi sonuç verir. Ve iki tane mutavassıta bu ikisinin amme (mutavassıta-ı amme)leri şeklinde sonuç verir. Örfiye ve iki tane meşruta-i amme, küçük öncülle tahsisinin yanında zaruret kaydının dışında küçük öncüldeki kayıtların hepsiyle elde edilir. Böylece sonuç elde edilir.

İkinci Şekil: Bu şekilde, mümkün var ise kıyasın sonuç vermesinin şartı, onunla beraber (olanın) ya zaruriyye ya da meşruta-i amme olması gerekir. Eğer mümkün değilse iki durumdan biri şart koşulur. Onlar da; küçük öncül üzerine devam'ın (devamlılığın) doğru olması veya büyük öncül üzerine örfiye-i ammenin doğru olması gerekir. Şayet öyle olmazsa, küçük öncüle karşıt olan büyük öncül, mümkün-i ammenin çelişği kılınarak doğru olması sağlanarak netice yapılamaz. Böyle bir durumda mümkün-i amme sonuç ortaya çıkmaz. Mümkün-i amme bir sonuç çıkmazsa asla başka bir sonuç da çıkmaz.

Zaruriyye ister küçük öncül olsun, ister büyük öncül tümel olmakla daime sonucu verir. Daime ister küçük ister büyük öncül olsun fiiliyetle beraber daime sonuç verir. Örfiye-i amme olan büyük öncül, örfiye ve iki tane meşruta-i ammeyle beraber örfiye-i amme sonuç verir. Mutlaka-i mutavassıta ile beraber mutlaka-ı mutavassıta sonuç verir. Muttaka-i ammeyle beraber mutlaka-i amme sonuç verir. Zaruriyye-i vaktiyye ve mutlaka-i vaktiyye ile beraber mutlaka-i vaktiyye sonuç verir. Meşruta-i amme olan büyük öncülle beraber mümkün, mümkün-i amme sonuç verir. Geri kalanlarla beraber örfiye-i amme olan büyük öncülün sonuç verdiği gibi sonuç verir. Ve bunların açıklaması hulf yoluylaadır. Bu şekilden modal kıyasların geri kalanları sonuç verme şartlarını haiz değildir.

Üçüncü Şekil: Üçüncü şekilde küçük öncül eğer mümkünattan bir tanesinden ise sonucu bilinmez. Çünkü döndürmesinin ne olduğu bilinemez. Eğer fiiliyattan bir tanesi ise iki tane mutavassıta, örfiye ve iki tane meşruta-i ammenin dışındakilerle beraber büyük öncül gibi sonuç verir. Şayet böyle olmazsa sadece küçük öncül

üzerine devam doğru olur. Itlak-ı amme büyük öncül üzerine mutlaka-i mutavassıta sonuç verir. İki tane mutavassıta ile beraber ikisinin ammesi sonucunu verir. Ancak öyle olmazsa küçük öncül üzerine örfiye-i amme doğru olur. Büyük öncül üzerine Itlak-ı mutavassıta veya küçük öncül üzerine meşruta-i ammenin doğruluğu, büyük öncül üzerine imkan-ı mutavassıta büyük öncül gibi sonuç verir. Örfiye ve iki tane mutlaka-i amme küçük öncülün döndürülmesinin sonuç olarak verir. Hepsinin açıklaması hulf iledir.²⁰⁶

Dördüncü Şekil: Bundaki ilk iki mod eğer mümkünattan bir tanesi ise sonuç bilinemez. Bu şekilde, iki öncül fiiliyye ise tertibin döndürmesinin yanında birinci şekilde sonucu lâzıme olanın döndürmesi şeklinde sonuç verir. Açıklaması, tertibin döndürmesi, sonrada sonucun döndürmesi şeklinde olur. Üçüncü mod; onda kullanılan olumsuzun döndürmesi değilse açıklamasını birinci şekilde olduğu gibi yapmak mümkün değildir. Aynı şekilde ikinci şekilde de yapamayız. Hiçbir zaman ondan sonuç elde edilemez. Eğer döndürülmüş ise birinci şekilde tertibin döndürmesinin yanında eğer kendisi için döndürme söz konusu ise lâzıme olan neticenin döndürmesi şeklinde sonuç verir. Eğer öyle olmazsa asla sonuç vermez. Son iki modda kullanılan olumsuzluk eğer döndürülmüş değilse asla sonuç vermez. Eğer döndürülmüş ise birinci şekilde iki öncülün döndürmesi yanında lazıme sonucuyla sonuçlanır. Açıklaması, her iki öncülün beraber döndürmesi ile olur.²⁰⁷

2.1.1.1. 2.3. Basit Mürekkep Önergelerden Oluşan Basit Modal Kıyaslar

Bu başlık altında Ebherî bitişik şartlı önermelerle kurulan modal kıyasları ele alır. Konuyla ilgili, mantıkçı fazla detaya girmekten kaçınır ve bir takım genel ilke ve kuralları izah ettirmekle yetinir. Yine Keşfu'l-Hakâik'ten özetle aktaracak olursak mesele aşağıda anlatıldığı biçimdedir.

Mümküne-i hassenin hükmü bütün şekillerdeki mümküne-i ammenin hükmü gibidir. Ancak büyük öncül birinci veya üçüncü şekilde olursa böyle olmaz, sonuç ona tabi olur. İki tane vücudiyye birinci şekilde olursa ya ikisi küçük öncül kılınır

²⁰⁶ a.g.e., s148-149.

²⁰⁷ a.g.e., s. 150-151.

veya basite olanlar büyük öncül kılınır veya bunun tersi olur veya ikisi de büyük öncül ve küçük öncül kılınır. Birincisi olursa ikisinden devam ve zaruret olmama kaydı düşürülür. Geriye (bir) cüz' (parça) kalır. Ve basit olanların sonucu bilinir. Eğer ikincisi olursa, zaruriyye ve devam olmama kaydı yine ikisinden düşürülür. Aynı şekilde sonuç basitten bilinir. Sonra düşürülen kayıt sonuca eklenir. Düşürülen kaydın birinci cüz'e eklenmesinden sonra hasıl olan bütün, sonuç olur. Eğer üçüncüsü olursa, büyük ve küçük öncülde zaruriyye ve devam olmama kaydını birlikte düşünürüz. Sonuç da basite olanlardan bilinir. Büyük öncülde düşürülen kaydı ona ekleriz, meydana gelen de sonuç olur. İkinci şekilde büyük ve küçük öncülde devam ve zaruret olmama kaydı düşürülür, sonuç basitten bilinir. Üçüncü şekilde ise sonuç birinci şekilde geçtiği yolla bilinir. Dördüncü şekilde büyük ve küçük öncülde zaruret ve devam olmama kaydı düşürülür sonuç da basitten bilinir. Bu yolla bitişik şartlı olan bütün önermelerin hükmü bilinir. Bunu örfiye-i hasseden saymamız tam bir mükemmellik içindir. Örfiye-i hasse eğer birinci şekilde ise ve küçük öncül kılınırsa devam olmama kaydı ondan düşürülür, geriye örfiye-i âmme kalır. Devam ve zaruret olmama kaydı büyük öncülde değilse sonuç basitten bilinir, ortaya çıkan da netice olur. Büyük ve küçük öncülde devam ve zaruret olmama kaydı olursa bu kayıt düşürülür, sonuç da basitten bilinir. Sonra düşünen kayıt sonuca eklenir, meydana gelen de sonuç olur. Eğer büyük öncül ve küçük öncül zaruriyye veya daime kılınırsa öncülleri doğru olan bir kıyas ikisinden (küçük öncül, büyük öncül) yapılamaz. Eğer öyle olmazsa büyük terim küçük terim için ya daime olur ya da daime olmaz, bu da imkânsızdır. Eğer böyle olmazda, küçük öncüldeki devam ve zaruret olmama kaydı düşürülürse, sonuç basâitten bilinir. Sonra da düşürülen kayıt eklenir, bu da sonuç olur. Eğer devam ve zaruret olmama kaydı olursa büyük ve küçük öncülde kaydın düşürülmesi ile sonuç basâitten bilinir. Sonra da büyük öncülde düşürülen kayıt eklenir, meydana gelen de sonuç olur. İkinci şekilde büyük ve küçük öncülde devam olmama kaydı düşürülür. Sonuç da basâitten bilinir. Üçüncü şekilde sonuç birinci şekilde geçtiği biçimde bilinir. Dördüncü şekilde devam olmama kaydı düşürülür, sonuç basâitten bilinir.²⁰⁸

²⁰⁸ a.g.e., s.151-152.

2.1.1.1. 2. 4. Modal Kıyaslar Konusunda Farabî'den Alınan Görüşler

Konuyla ilgili, mantıkçı Keşfu'l-Hakâik'te son olarak Farabî'nin görüşlerine yer verir. Farabî'nin meseleye yaklaşımı özetle aşağıdaki gibi aktarılır.

Birinci Şekil: Küçük öncül ister mümkün ister fiiliye olsun, küçük terimin, büyük terimin konusu altına girebilmesi için sonucun fiiliye olan küçük öncül olması gerekir.

İkinci Şekil: Tümel olan zaruriye, zaruriye olarak sonuç verir. Bu zaruriyet ister küçük öncülde olsun isterse de büyük öncülde olsun farketmez. Bunun birinci şekle çevirilmesi hulf yoluyla olur. Bu şekildedir geriye kalan modal kıyasların hükmü daha önce geçenlerin hükmü gibidir.

Üçüncü Şekil: Küçük öncül ister mümkün isterse de fiiliye olsun lâzime sonuç verir.

Dördüncü Şekil: İlk iki mod mümkün ise, mümkün-i amme sonuç verir. Üçüncü mod, (küçük öncül) mutlaka-ı zaruriye, büyük öncül mümkün ise zaruriye-i mutlaka sonuç verir. Son iki modda eğer zaruri bir olumsuzluk varsa sonuç zaruriye olur, olumluluk ister mümkün ister fiiliye olsun aynıdır. Geriye kalanların hükmü daha önce geçtiği gibidir.²⁰⁹

2.1.1.2. ŞARTLI KESİN KIYASLAR

Şartlı kesin kıyaslar, ya yalnız şartlı önermelerden veya şartlı önermelerle yüklemli önermelerden yapılan kıyaslardır. Yapıldıkları önermelerin çeşitlerine göre kısımlara ayrılırlar.²¹⁰ Ebherî de şartlı kesin kıyasları beş başlık altında ele almıştır.

2.1.1.2.1. Bitişik Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

²⁰⁹ a.g.e., s.153-154.

²¹⁰ Öner, a.g.e., s.127.

Bu konuyu müellif Keşfu'l-Hakâik'te dört alt başlıkta ele alır. Konuyla ilgili kendisinden önceki mantıkçıların, hocası Fahreddin Razi ve muarız Zeynüddin el-Keşî'nin görüşlerine yer verir. Şimdi yine bu konuyu da en geniş biçimde ele aldığı eseri olması nedeniyle söz konusu kitaba dayanarak mantıkçımızın görüşlerini özetle ortaya koymaya çalışalım. Mantıkçı bu konuyu dört ana bölüme ayırır.

2.1.1.2.1.1. Birinci Bölüm: Meşhur mezhebe göre İmam Farhreddin Razi ve ondan öncekiler şunu iddia etmişlerdir; iki öncül arasındaki orta terim eğer cüz'ü tanım ise sonuç veren modların sayısı bütün şekillerde yüklemlielerde olduğu gibi bitişik şartlı sonuç verir. Bu konu tartışmalıdır. Çünkü “Her ne zaman bütün ‘A’lar ‘B’ olursa ‘C’, ‘D’ olur, ve her ne zaman ‘C’, ‘D’ ise ‘H’, ‘Z’ olur” dediğimizde büyük öncül halihazırda büyük terimin mülazemeti (gerekli oluşu) orta terimi gösterir ve küçük öncül, küçük terimin doğruluğunun takdiri olan orta terimin doğruluğunu gösterir. Halihazırda doğru olan bu mülazemet küçük terimin doğruluğunun takdiri ile devam etmemesi caizdir. Böyle olunca iki öncülün doğru olması gerekliliğini, küçük terim için büyük terimin mülazemetinden ayrı tutarız (men ederiz). Bu mülazemat ancak bu takdir üzerine orta terimle büyük terim arasındaki mülazemetin devamlılığıyla olur. Bu takdir üzerine mülazemetin devamlılığını nasıl söylenebilir? Bu sözün sonucu olarak, “Her ne zaman “Her ‘C’, ‘D’ ise ‘H’, ‘Z’dir”. Fakat ‘C’nin ‘D’ olması ‘A’nın ‘B’ olması takdiriyle olur. Böylece ‘H’nin ‘Z’ olması bu takdirle olur. Ve bunun sonuçsuz olduğu da bilinir. Şayet mülazemetin bu takdir üzerine sabit olduğu söylenirse bu kabul edilemez. Çünkü onun için bir burhan olması gerekir.

2.1.1.2.1.2. İkinci Bölüm: Bu noktada mantıkçı, orta terimin cüz'ü-tam olmadığı iki bitişik önerme için ileri sürülen görüş üzerinde durur. Ve Zeynüddin el-Keşî'nin görüşlerine yer verir.

Keşî'ye göre, orta terim ya iki tâli arasında müşterektir veya küçük öncülün mukaddemi ve büyük öncülün tâlisi arasında müşterektir; veya bunun zıttıdır veya iki mukaddem arasında müşterektir.

Ebherî, Keşî'nin bu görüşü içerisinde yer alan dört durumun analizini yaparak meseleyi izah eder.

Birinci Durum: Bütün şekillerdeki modların sayısı küçük öncülün tümele ve tikele bölünmesinden dolayı yüklemli önermelerin iki katı olur. Ve Keşî bunun sonuçlarının açık olduğunu iddia eder. Birinci Şeklin Birinci Modu:

“Her ne zaman ‘A’, ‘B’ olursa, Bütün ‘C’ ler ‘D’ olur.

Her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa, Bütün ‘D’ ler ‘T’ olur.

Öyleyse her ne zaman ‘A’, ‘B’ olursa ve ‘H’, ‘Z’ ise bütün ‘C’ ler ‘T’ olur.”

Diğer bütün şekiller ve onların modları buna göre yapılır. Ebherî’ye göre bu konu tartışmalıdır. Çünkü zikredilen sonucun doğruluğunun zorunlu olması için büyük öncülde ‘A’ nın ‘B’ ye takdirinin mülazemetinin devamlılığı kabul edilemez.

İkinci Durum: Keşî, küçük öncülün düz döndürülüp birinci şekle çevrilmesiyle sonuç vereceğini iddia eder. Bütün şekillerdeki sonuç veren modların sayısı birinci durumda birinci şeklin birinci modu gibi olduğunu söyler.

“Her ne zaman ‘C’, ‘D’ olursa ‘A’, ‘B’ olur,

Her ne zaman ‘H’, ‘Z’, olursa bütün ‘D’ler ‘T’ olur.

‘A’, ‘B’ olduğunda ve ‘H’, ‘Z’ olduğunda bütün ‘C’ler, ‘T’ olur.²¹¹

Ebherî bitişik şartlılar için döndürmenin zorunlu sonuç vereceğini kabul etmediğini belirtir. Ve böyle bir döndürmenin kabul edilmesiyle elde edilen sonucu da kabul etmeyeceğini belirtir.

Üçüncü Durum: Keşî, büyük öncülün döndürülmesiyle sonuç vereceğini iddia eder. Ebherî’ye göre bunun yanlışlığı da aşikârdır. Çünkü büyük öncül döndürüldüğünde tikel olur ve büyük öncül olmaktan çıkar.

“Her ‘A’, ‘B’ olduğunda her ‘C’, ‘D’ olur ve “Her ‘D’, ‘T’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur” denildiğinde ve iki öncül ve büyük öncül döndürüldüğünde kıyas, “ ‘A’, ‘B’ olduğunda her ‘C’, ‘D’ olur” şeklinde olur. Sonuç, “ ‘H’, ‘Z’ olduğunda her ‘D’, ‘T’ olur”, şeklinde de olabilir. Döndürme kabul edildikten sonra bu takdirin sonuçsuz olduğu açıktır.

²¹¹ Ebherî, a.g.e., s. 155-156.

Dördüncü Durum: Bunda döndürme yolunu kullanmak mümkün değildir. “Her ‘C’, ‘D’ olduğunda ‘A’, ‘B’ olur ve her ‘D’, ‘T’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur” denildiğinde ve iki öncül döndürüldüğünde, “ ‘A’, ‘B’ olduğunda her ‘C’, ‘D’ olur veya ‘H’, ‘Z’ olduğunda her ‘D’, ‘T’ olur” da olabilir. İki de tikel olduğu için sonuç çıkmaz.

Bu dört durumda geçerli sonuç veren hiçbir mod kalmayacağını belirten Ebherî, bu konuda geçerli sonuç elde etmenin başka yolları üzerinde durur ve dört yol olduğunu belirtir. Bu yolları örneklerle açıklar.

Birinci Yol: “Her ‘C’, ‘D’ olduğunda ‘A’, ‘B’ olur

Bazı ‘D’ler ‘T’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur,”

öncüllerinden çıkan sonuç şu şekilde olabilir; “ ‘A’, ‘B’ olduğunda ve her ‘C’, ‘T’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur” Ve küçük öncülün döndürmesini yaptığımızda bunun üzerine delil getirilir. O da şu şekilde olabilir; “ ‘A’, ‘B’ olduğunda, her ‘C’, ‘D’dir, Her ‘C’, ‘T’ olduğunda her ‘C’, ‘D’ olur ve her ‘C’, ‘T’dir ve bazı ‘D’ler ‘T’dir” ve bu durum ‘H’nin ‘Z’ olmasını gerekli kılar. “ ‘A’, ‘B’ olduğunda her ‘C’, ‘T’ olursa ‘H’, ‘Z’ olur” sonucu çıkarılabilir.

İkinci Yol: “Her ne zaman ‘C’, ‘D’ olursa ‘A’, ‘B’dir

Her ne zaman bazı ‘C’ler ‘T’ değilse ‘H’, ‘Z’ olur.”

öncüllerinden “ ‘A’, ‘B’ olduğunda bazı ‘C’ler ‘T’ değilse ‘H’, ‘Z’ olur” sonucu çıkar.

Üçüncü Yol: “Her ne zaman bazı ‘C’ler ‘D’ olursa ‘A’, ‘B’ olur, ve her ne zaman ‘D’, ‘T’ olursa ‘H’, ‘Z’ olur.” Sonuç; “ ‘A’, ‘B’ olduğunda eğer her ‘C’, ‘T’ ise ‘H’, ‘Z’ olur” olabilir.

Dördüncü Yol: “Her ne zaman bazı ‘C’ler ‘D’ olursa ‘A’, ‘B’ olur ve her ne zaman bazı ‘D’ler ‘T’ değilse ‘H’, ‘Z’ olur.” Sonuç; “ ‘A’, ‘B’ olduğunda eğer hiçbir ‘C’, ‘T’ değilse ‘H’, ‘Z’ olur” olabilir. Bu noktada Ebherî yukarıda da

Keşî'nin görüşlerini reddederken geçtiği gibi döndürme yoluyla sonuç çıkarmanın mümkün olmadığını belirtir.

Daha sonra mantıkçı kendisinin ileri sürdüğü bu sonuç çıkarma yollarına şu örnekler ileri sürülerek itiraz edilemeyeceğini söyler: “Her ne zaman bütün ‘C’ler ‘D’ olursa ‘A’, ‘B’ olur”, ve “Her ne zaman bazı ‘D’ler ‘T’ olursa ‘H’, ‘Z’ olur” denildiğinde sonuç; “Her ne zaman bütün ‘C’ler ‘T’ olursa ‘A’, ‘B’ olur ve her ne zaman bütün ‘C’ler ‘T’ olursa ‘H’, ‘Z’ olur” olabilir. Çünkü, “Her ne zaman bütün ‘C’ler ‘T’ olduğunda bütün ‘C’ler ‘D’ olur ve her ne zaman bütün ‘C’ler ‘T’ olursa ‘A’, ‘B’ olur.” Çünkü ‘C’, ‘D’; ‘A’, ‘B’ için gereklidir ve her ne zaman bütün ‘C’ler ‘T’ olursa bütün ‘C’ler, ‘D’ olur, bütün ‘C’ler de ‘T’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur. Çünkü ‘C’, ‘T’; ‘H’, ‘Z’ yi gerektiren ‘D’, ‘T’nin bazıları için gereklidir. İki öncülün doğruluğu üçüncü şekilden bir sonucun doğruluğunu gerektirir. Çünkü, ‘dede’ lafzının ‘baba’ lafzı için gerekli oluşunun doğruluğu ve ‘H’, ‘Z’ için bazı ‘D’ ‘T’nin gerekli oluşunun doğruluğu bu takdir üzere kabul edilemez.. Kabul edildiği farz edilirse sonuç üçüncü şekilde memnudur. Ve bu men’in dayanağının ne olduğu açıktır. Ve her ‘C’nin ‘D’ ve bazı ‘D’, ‘T’ için her ‘C’nin ‘T’ olmasının sonucu kıyasın öncüllerinden çıkar. Bu sonuç doğrudan değil dolaylı olarak çıkar. Zikredildiği üzere orta terim birisinde tam, diğerinde gayr-ı tam olduğunda zikredilen şekil için sonucun bilinemeyeceği açıktır.²¹²

2.1.1.2.1.3. Üçüncü Bölüm: Lüzumiyye Olan Bitişik Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

Bu başlık altında Ebherî, bitişik şartlı ve aynı zamanda lüzûmiyye modunda olan önermelerle yapılan kıyaslar üzerinde durur. Bu tür önermelerle yapılan kıyaslar için iki durumun söz konusu olduğunu söyler ve bunlar üzerinde ayrıntılarıyla yine Keşfu'l-Hakâik'te durur. Bu iki durum şöyledir: İki öncülde orta terim tam veya gayr-ı tamdır; ya da birisinde tam diğerinde gayr-ı tamdır.

Birinci Durum: Birinci durumun sonucu birinci şeklin birinci modu ve dördüncü şeklin birinci modudur. Birincisinin sonucu, küçük öncülün mukaddeminin çelişğinden ve büyük öncülün talisinin aynından oluşan, muttasıl maniatü'l-

²¹² a.g.e., s.157-158.

huluv'dur. Birincisinin örneği; "Her ne zaman 'A', 'B' olursa, 'C', 'D' olur ve her ne zaman 'C', 'D' olursa 'H', 'Z' olur." Sonuç; "Daima ya 'A', 'B' değildir ya da 'H', 'Z' değildir." Çünkü küçük öncülü gerektiren ya "'A', 'B' değildir veya 'C', 'D' değildir" öncülüdür. Büyük öncülle beraber doğru olan eğer "'A', 'B' değildir" hükmü ise bundan sonuç meydana gelir. "Eğer 'C', 'D' ise 'H', 'Z' gerekli olur", böylece sonuç hasıl olur. Dördüncü şeklin sonucu; küçük öncülün tâlisinin aynı ve büyük öncülün mukaddeminin çelişliğinden oluşan munfasıl maniatü'l-huluv'dur. Bunun açıklaması birinci şekle çevrilmesi tertibin döndürmesiyle olur.

İkinci Durum: İki öncülün tümel olumlu olması gerekir. Ortaklık ya iki tâli arasında veya iki mukaddem arasında veya küçük öncülün talisi, büyük öncülün mukaddemi arasında veya da bunun zıttı şeklinde olur. Bu da dört kısımdan müteşekkildir.

Birinci Kısım: Sonuç vermesinin şartı: Her şekilde iki talinin bu şekillerden oluşan sonuca şamil olması. Sonuç, iki mukaddemin çelişliğinden oluşan munfasıl maniatü'l-huluv'dür. İki taliden oluşan sonuç ve sonuç veren modların sayısı her şekilde yüklemli önermelerde olduğu gibidir. Birinci şeklin birinci modu:

"Her ne zaman 'A', 'B' olursa bütün 'C'ler 'D' olur

Her ne zaman 'H', 'Z' olursa bütün 'D'ler 'T' olur.

Sonuç; Daima ya 'A', 'B' değildir ya 'H', 'Z' değildir ya da bütün 'C'ler 'T'dir. Çünkü küçük öncülü gerektiren ya 'A', 'B' değildir veya her 'C', 'D' dir hükümleridir. Büyük öncülü gerektiren ya 'H', 'Z' değildir, ya her 'D', 'T'dir, hükümleridir. Bunlardan her birisi maniatü'l-huluv'dür, ikisi de matlupu sonuç verir. Birincisinde doğru olan eğer 'A', 'B' değilse hükmüyse matlup meydana gelir. Eğer her 'C', 'D' ise matlup ile beraber doğru olan büyük öncüldür. Eğer 'H', 'Z' değilse aynı şekilde matlup meydana gelir. Eğer her 'D', 'T' ise her 'C', 'D'dir ve 'D', 'T'dir. Böylece "Her 'C', 'T'dir" sözü doğru olur. Aynı şekilde matlup meydana gelir.

İkinci Kısım: Sonuç verebilmesi için bütün şekillerde iki öncülün çelişliğinin kapsanması şarttır. Bu şekilden çıkan sonuç da iki taliden oluşan munfasıl maniatü'l-

huluv'dur. İki öncülün çelişğinden sonuç çıkarma ve bütün şekillerdeki geçerli sonuç veren modların sayısı yüklemli önermelerde olduğu gibidir.

Birinci Şeklin Birinci Modu: "Her ne zaman bütün 'C'ler 'D' değilse 'A', 'B' olur, her ne zaman bütün 'D'ler 'T' ise 'H', 'Z' olur". Sonuç "daima, ya 'A', 'B'dir, ya 'H', 'Z'dir ve bütün 'C' ler 'T'dir," olur. Çünkü küçük öncül ya bütün 'C' ler 'D' ya da 'A', 'B'dir olması gerekir. Büyük öncül ise ya bütün 'D'ler 'T' veya 'H', 'Z' olması gerekir. İkisi de matlubu sonuç verir.

Üçüncü Kısım: Sonuç çıkabilmesi için bütün şekillerde büyük öncülün mukaddeminin çelişğiyle küçük öncülün talisinin kapsanması şart koşudur. Sonuç küçük öncülün mukaddeminin çelişğinden ve büyük öncülün talisinden oluşan munfasıl maniatü'l-huluv'dur. Oluşan (meydana gelen) sonuç, küçük öncülün tâlisi ve büyük öncülün mukaddeminin çelişği arasındadır. Bütün şekillerde sonuç veren modların sayısı yüklemli önermelerde olduğu gibidir.

Birinci Şeklin Birinci Modu: "Her ne zaman 'A', 'B' olursa bütün 'C'ler 'D' olur ve her ne zaman bütün 'D'ler 'T' değilse 'H', 'Z' olur." Sonuç daima ya 'A', 'B' değildir ya 'H', 'Z'dir veya bütün 'C'ler 'T'dir" olur.

Dördüncü Kısım: Sonuç verebilmesi için sonuç çıkarılırken bütün şekillerde büyük öncülün talisiyle küçük öncülün mukaddeminin çelişğinin kapsanması şart koşudur. Sonuç, küçük öncülün talisinden ve büyük öncülün mukaddeminin çelişğinden oluşan munfasıl maniatü'l-huluv'dür. Oluşan sonuç küçük öncülün mukaddeminin çelişği ve büyük öncülün talisi arasındadır. Bütün şekillerdeki sonuç veren modların sayısı yüklemli önermelerde olduğu gibidir.

Birinci Şeklin Birinci Modu: "Her ne zaman bütün 'C'ler 'D' değilse 'A', 'B' olur, her ne zaman 'H', 'Z' ise bütün 'D'ler 'T'dir." Sonuç daima "ya 'A', 'B'dir, ya 'H', 'Z' değildir, ya da bütün 'C'ler 'T'dir" olur.

Bilinmelidir ki gayr-ı tâmmın (bir) cüz'ündeki (parçasındaki) ortaklık diğer yönlerden de oluşabilir. Birincisi şu sözde olduğu gibidir, "Her ne zaman 'L', 'M' ise ve her ne zaman 'A', 'B' ise bütün 'C'ler 'D'dir ve her ne zaman 'H', 'Z' ise bütün 'D'ler 'T'dir." İkincisi ise şu sözde olduğu gibidir; "Her ne zaman 'A', 'B' ise bütün

‘C’ler ‘D’ olur ve her ne zaman ‘L’, ‘M’ ise ve ‘H’, ‘Z’ ise bütün ‘D’ler ‘T’dir. Üçüncüsü; “Her ne zaman ‘L’, ‘M’ ise ve ‘A’, ‘B’ ise bütün ‘C’ler ‘D’dir, her ne zaman ‘N’, ‘K’ ise ve ‘H’, ‘Z’ ise bütün ‘D’ler ‘T’dir.” Sonucun cüz’lerindeki artma mukaddemin cüz’lerindeki artışa göredir. Birincisinde sonuç, ya “ ‘L’, ‘M’ değildir”, ya “ ‘A’, ‘B’ değildir”, ya “ ‘H’, ‘Z’ değildir” veya “bütün ‘C’ler ‘T’dir” olur. Çünkü küçük öncül ya “ ‘L’, ‘M’ değildir”, veya “her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise bütün ‘C’ler ‘D’dir” olması gerekir. Eğer birincisinde olduğu gibi ise sonuç doğru olur. Eğer ikincisinde olduğu gibi ise sonuç büyük öncülle beraber ya “ ‘A’, ‘B’ değildir” ya “ ‘H’, ‘Z’ değildir” veya “bütün ‘C’ler ‘T’dir” olur. İkincisinde sonuç, ya “ ‘A’, ‘B’ değildir”, ya “ ‘L’, ‘M’ değildir” ya “ ‘H’, ‘Z’ değildir” ya da “her ‘C’, ‘T’dir” olur. Çünkü büyük öncülü gerektiren ya “ ‘L’, ‘M’ değildir” veya “her ne zaman ‘H’, ‘Z’ ise her ‘D’, ‘T’dir” olur. Birincisi olursa sonuç doğru olur. İkincisi olursa, küçük öncülle beraber sonuç ya “ ‘A’, ‘B’ değildir” ya “ ‘H’, ‘Z’ değildir” ya da “Her ‘C’, ‘T’dir” olur. Çünkü küçük öncülü gerektiren ya “ ‘L’, ‘M’ değildir veya “her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise her ‘C’, ‘D’dir” olur. Eğer birincisi olursa sonuç doğru olur. İkincisi olursa büyük öncülle beraber sonuç, ya “ ‘N’, ‘K’ değildir” ya “ ‘A’, ‘B’ değildir” ya “ ‘H’, ‘Z’ değildir” veya “her ‘C’, ‘T’dir” olur.²¹³

2.1.1.2.1.4. Dördüncü Bölüm: İttifakiyye Olan Bitişik Şarh Önergelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

İttifakiyye ve lüzumiyyede eğer iki öncül iki ittifakiyye ise kıyas (geçerli) sonuç verir. Ancak bu kıyas bir anlam ifade etmez. Çünkü sonuç kıyastan önce bilinmektedir. Ancak öncüllerden bir tanesi ittifakiyye diğeri lüzumiyye ise bunun izahı şu şekilde olur; Eğer birinci şekilde büyük öncül lüzumî olumluysa ittifaki sonuç verir. Çünkü melzum ile olan her şey lazım ile beraberdir. Eğer ittifakiyye ise sonuç vermez. Çünkü lüzumiyye olan küçük öncülün mukaddeminin yanlış olması caizdir. Dolayısıyla büyük öncülün talisiyle beraber olması gerekmez. Eğer büyük öncül olumsuz ise ve ittifakiyyeden ise ittifakiyye sonuç verir. Çünkü lazımî olan orta terim, küçük öncülün mukaddemi için büyük öncülün talisi ile beraber değilse küçük öncülün mukaddemi onunla beraber olmaz. Eğer büyük öncül lüzumiyye ise sonuç vermez. Çünkü orta terim için lazımî olmayan büyük terimin tâlisinin, küçük

²¹³ a.g.e., s.159-162.

öncülün mukaddemi ile beraber bulunması caiz olduğu gibi, beraber bulunmaması da caizdir. Dolayısıyla sonuçta kesinlik hasıl olmaz. İkinci şekil: Eğer büyük öncül olumlu ve lüzumiye ise ittifakiye sonuç verir. Eğer büyük öncül ittifakiye ise, (daha önce) geçtiği üzere sonuç vermez. Üçüncü şekil: Eğer büyük öncül olumluysa ittifakiye sonuç verir. Çünkü melzum olan orta terim matlubun bir tarafı içindir, diğer tarafla beraber hasıl olur. Şüphesiz iki taraf bir araya gelir. Eğer büyük öncül olumsuz ise sonuç vermez. Dördüncü şekil: İlk iki modda eğer küçük öncül lüzumiye ise ittifakiye sonuç verir, değilse sonuç vermez. Son iki mod sonuç vermez. Gayr-ı tam olan cüz'de ortaklık var ise muttasıl sonuç vermez. Çünkü hal-i hazırda doğru olmayanın bu takdir üzere devam etmemesi de caizdir. Ancak munfasıl maniatü'l-huluv sonuç verir. Onda da iki mukaddemin olumlu ve tâlisini kapsamakla beraber lüzumiyenin tümel olması veya ittifakiyede ortak olan cüz'le beraber ortaya çıkan sonuca binaen mukaddemin çelişği şart koşulur. Sonuç, ittifakiyeden ortak olmayan cüz' için, karşılıklı ortak olan iki şeyden meydana gelen sonuçla, lüzûmiyenin mukaddeminin çelişği, munfasıl maniatü'l huluv'dur. Veya eğer ortaklık lüzumiyenin talisinin bir cüz'ü ise ve lüzûmiyenin talisinin aynı olan munfasıl maniatü'l-huluv ise bunun zıddıdır. Meydana gelen sonucun birlikteliği lüzûmiyenin mukaddeminin çelişği ve ittifakiyede ortak olmayan cüz' ile lüzûmiyede ortak olan cüz' arasındadır. Veya ortak olan mukaddemin çelişğinden bir cüz' ise bunun zıddı olur. Sonuç ittifakiyede niceliğe tabi olur. Eğer ortak olan birisinde cüz'ü-tam, diğerinde cüz'ü-tam değilse iki mukaddemin taraflarından bir tanesinin diğeri için ortak olması. Olumlu olan iki mukaddemin şartı, lüzumiyenin tümelliği ve her şekilde ortak olan iki şeyin kapsa(n)ması bu şartlara binaendir. Ayrıca şartiye, lüzumi'uyenin mukaddemi olmamalıdır. Bu durumda ittifakiyenin bir cüz'ü ve ittifakiye olan muttasılının sonucu, mukaddemden meydana gelen sonuçtur. Tâlisi (ise) ittifakiyeye ortak olmayan cüz'dür. ²¹⁴

2.1.1.2.2. Ayrık Şartlı Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

Bu başlık altında ise Ebherî, ayrık şartlı önermelerden oluşan kıyasları inceler. Bu incelemesini ise yine bu tür kıyasların öncüllerindeki ortak cüzden hareketle yapar. Şartlı kıyasların öncülleri arasındaki ortak cüz, yüklemli kıyasların

²¹⁴ a.g.e., s. 163-164.

öncüllerinde yer alan orta terime tekabül eder. Şimdi yine bu konuyu da en geniş biçimde ele aldığı eseri olan Keşfu'l-Hakâik'te mantıkçı, bu konuda da muarız olan Zeynüddin el-Keşî'nin görüşlerini aktarır. Ve onun görüşlerinin yanlış olduğunu, ileri sürdüğü bir takım gerekçelerle ortaya koymaya çalışır.

Ortaklık eğer cüz'-ü-tâm ise meşhur görüşe göre sonuç vermez. Hakikatte onun sonucu olması lazımdır. İki mukaddeminin olumlu olması ve bunlardan birisinin de tümel olması şarttır. Ayrıca ne sadece maniatü'l-cem ve ne de sadece maniatü'l-huluv olması gerekir. Böyle olmazsa, ne ittisal (bitişiklik) ne de infisal (ayrıklık) gerekir. Doğal olarak ayırık şartlıların cüz'leri arasında da ayrışma (temyiz) olmadığı için bir şekil diğer bir şekilden ayrılamaz. İki mukaddem ya hakikidir ya da böyle değildir. Eğer hakiki ise ikisi ya tümeldir ya da değildir, eğer ikisi tümel ise iki tümel sonuç gerekmiş olur. Bu sonuçlardan bir tanesi cüz'den farklı, birincisiyle ortak olmayan ve ikincisiyle ortak olmayan cüz'ün çelişliğinden oluşan munfasıl maniatü'l-huluv'dur. Diğeri ise bunun zıddıdır. Eğer (mukaddemlerden) bir tanesi tikel ise ve bu da birincisi ise birincisinin sonucu da tikel olur. Eğer ikincisi tikel ise ikinci sonuç tikel olur. İkincisi ise (hakiki değilse), maniatü'l-huluv üzere doğru olmayan, ortak olmayan cüzden ve üzerinde maniatü'l-cemin sadık olmadığı cüzün çelişliğinden meydana gelen ayırık şartlı sonuç verir. Eğer iki mukaddem tümel ise sonuç da tümel olur, eğer bir tanesi tikel ise sonuç tikel olur.

Eğer ortaklık tam olmayan cüzde ise Keşî şöyle demiştir: O dört şekilden de sonuç verir. Birincisinin örneği; "Her 'A', ya 'B'dir ya da 'C', ve her 'C', ya 'D'dir ya da 'H.'" Sonuç ise; "Her 'A', ya 'B'dir, ya 'D'dir, ya da 'H'dir" olur. İkinci şeklin örneği; "Her 'A' ya 'B'dir, ya 'C'dir; Hiçbir 'D', ne 'B' ne de 'C'dir." Sonuç; "Hiç bir 'A', 'D' değildir." Üçüncü şeklin örneği; "Her 'A' ya 'B' ya da 'C'dir, ve her 'A', ya 'D'dir ya da 'H.'" Sonuç ise; "Bazı 'B' veya 'C'ler ya 'D', ya da 'H'dir." Dördüncü şeklin örneği; "Her 'A', ya 'B', ya da 'C'dir; her 'D' ya 'A', ya da 'H'dir." Sonuç ise önce tertibin döndürmesi, sonra da sonucun döndürmesi ile şu şekilde olur; "Bazı 'B'ler, ya 'C'dir ya da 'H', 'D'dir" olur.

Ebherî'ye göre Keşî'nin söyledikleri tamamıyla yanlıştır. Çünkü iki durumda da her birisinde öncülde bir tanesini yüklem kılmış, böylece iki mukaddem

yüklemlili olmuştur. İki öncülün de ayrıık şartlı olduğunu iddia etmiştir. Halbuki durum böyle değildir. Çünkü ayrıık şartlıda iki cüz arasında zıtlıkla hüküm verilir.

Biz deriz ki; iki mukaddemdeki orta terim eğer tam olmayan cüz' ise sonuç vermesi için iki mukaddemin olumlu, bir tanesinin de tümel olması şarttır. Ayrıca ikisinden birinin (herhangi bir tanesinin) maniatü'l-cem olmaması gerekir. Bu şartlarla ortaya çıkan kıyaslar dört kısma ayrılır. Çünkü orta terim ya büyük öncülün cüz'lerinden bir tanesi ve küçük öncülün cüz'lerinden bir tanesi arasında ortak olur, ya küçük öncülün cüz'lerinden bir tanesi ve büyük öncülün cüzlerinin her birisi arasında ortak olur; ya küçük öncülün cüzlerinden her birisi ya da büyük öncülün cüzlerinden her birisi arasında ortak olur, ya da küçük öncülün cüzlerinden her birisi ve büyük öncülün cüzlerinden her birisi arasında ortak olur. Burada başka kısımların, varlığından söz edilemez. Bu kısımlar şöyledir.²¹⁵

Birincisi: Diğerleriyle ortak olmakla beraber küçük öncülün cüz'lerinden birisinin büyük öncülün cüzlerinden biriyle ortak olması. Örnek olarak; "Daima ya her 'A', 'B'dir ve her 'C', 'D'dir; Daima ya her 'B', 'H'dir, ya da her 'D', 'T'dir." İkincisi: Biri diğeriyle ortak olmakla beraber küçük öncülün cüzlerinden bir tanesi büyük öncülün cüz'lerinden her biriyle ortaktır. Örneğin; "Daima ya her 'A', 'B'dir, ya da hiçbir 'C', 'D' değildir; yine daima ya her 'B', 'H'dir ya da her 'B', 'D'dir." Üçüncüsü: Biri diğeriyle ortak olmakla beraber küçük öncülün cüz'lerinden her birinin büyük öncülün cüz'lerinden bir tanesiyle ortak olması. Örneğin; "Daima ya her 'A', 'B'dir, ya her 'C', 'B'dir; yine daima ya her 'B', 'H' ya da 'A', 'D'dir." Çünkü; 'bunlar diğer başka kısımlardır' şeklindeki görüş kabul edilemez. Bilakis her biri daha önce zikredilenlerden her hangi birinin içine girer.

Bunların açıklaması sırasıyla şöyledir.

Birincisi: Birinci kısmın içine girer. Çünkü sonuçta düşürülen, mükerrer orta terimdir. O da küçük öncülün cüzlerinden bir tanesi ve büyük öncülün cüzlerinden bir tanesi arasında ortaktır. Çünkü ayrıık şartlı sonuç verir. Hakeza; "Daima ya her 'A', 'B'dir, ya her 'B', 'H' dır ya da her 'C', 'T'dir" olur. Yine aynı şekilde ayrıık şartlı bir sonuç ortaya çıkar; "Daima ya her 'C', 'D'dir ya her 'D', 'T'dir ya da her

²¹⁵ a.g.e., s.165-166.

‘A’, ‘H’dır” olur. Ne şekilde olursa olsun sonuçta düşürülen mükerrerdir ki o da büyük öncülün cüzlerinden biri ve küçük öncülün cüzlerinden birisi arasında ortaktır.

İkincisi: Birinci ve ikinci kısmın içine girer. Çünkü o da ayrık şartlı sonuç verir; “Daima ya hiçbir ‘C’ olmayan ‘D’dir, ya her ‘A’, ‘H’ dır, ya da her ‘A’, ‘D’dir.” Başka bir şekilde de ayrık şartlı sonuç verir; “Daima ya her ‘A’, ‘B’dir, ya her ‘B’, ‘A’ dır ya da hiçbir ‘C’, ‘B’ değildir.” Eğer matlup birinci sonuç yapılırsa ikinci kısmın içine girer, eğer matlup ikinci sonuç kılınırsa birinci kısmın içine girer.

Üçüncüsü: Birinci ve üçüncü kısmın içine girer. Çünkü ayrık şartlı sonuç verir: “Daima ya her ‘C’, ‘B’dir, ya her ‘B’, ‘H’ dır ya da bazı ‘B’ler ‘D’dir.” Matlup birinci sonuç yapılırsa üçüncü kısmın içine, ikinci sonuç yapılırsa birinci kısmın içine girer.

Bunlar için de dört kısımdan söz edilir.

Birinci Kısım: Dört şeklin sonuç veren modlarına binaen ortak olan iki tane terimin kapsanması şart koşulur. Sonuç munfasıl maniatü'l-huluv'dur. O da orta terimde ortak olan iki cüz'de ve büyük ve küçük öncülle diğer iki cüz arasında oluşan bir sonuçtur. Eğer iki mukaddem tümel ise sonuç tümel olur, eğer bir tanesi tikel ise sonuç tikel olur. Her şekildeki mod sayısı, yüklemelerde geçtiği üzere üç misalden ibarettir. Çünkü iki mukaddem ya tümel olur, ya sadece küçük öncül tümel olur ya da sadece büyük öncül tümel olur. Birinci şeklin birinci modu; “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, ya her ‘C’, ‘D’dir, veya daima her ‘D’, ‘T’dir ve her ‘H’, ‘Z’dir.” Sonuç; “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, ya her ‘C’, ‘T’dir, ya da ‘H’, ‘Z’dir.” Çünkü büyük öncülle küçük öncülün birlikte doğru olması durumunda, “eğer ‘A’, ‘B’ ise” hükmü matlubu meydana getirir. Eğer her ‘C’, ‘D’ ise her ‘H’ nın ‘Z’ olması şartıyla büyük öncülün doğru olması ile (yine) matlubu meydana getirir. “Eğer her ‘D’, ‘T’ ise her ‘C’, ‘T’dir” sonucu ortaya çıkar, böylece matlup meydana gelir.

İkinci Kısım: Dört şeklin geçerli sonuç veren modlarına binaen büyük öncülün cüzlerinden her birisiyle beraber, küçük öncülün iki cüzünden biriyle müşterek olan ve bu durumda ortaya çıkan iki sonucu (telifi) kapsaması şartı vardır. Sonuç, munfasıl maniatü'l-huluv'dur. İki telifin (sonucun) iki sonucundan ve küçük

öncülün diğer cüzünden oluşur. Eğer iki mukaddem tümel ise sonuç tümel olur, bir tanesi tikel ise sonuç tikel olur.

Birinci Şeklin Birinci Modu: “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, ya da her ‘C’, ‘D’dir ve daima ya her ‘D’, ‘H’dir veya her ‘D’, ‘R’dir.” Sonuç; “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, ya her ‘C’, ‘H’dir veya her ‘C’, ‘D’dir” olur.

Üçüncü Kısım: Sonucun, dört şeklin sonuç veren modlarına binaen, küçük öncülün iki cüzünden her birisinin, büyük öncülün iki cüzünden her birisiyle ortak olmasından meydana gelen iki tane telifi kapsamı şart koşulur. Sonuç maniatü’l-huluvdur. İki telifin iki sonucundan oluşmuştur, diğer cüz’de büyük öncülden meydana gelmiştir. Eğer iki mukaddem tümel ise sonuç tümel olur, bir tanesi tikel ise tikel olur. Birinci şeklin birinci modu; “Daima ya her ‘A’, ‘B’dir, ya her ‘C’, ‘B’dir veya daima her ‘B’, ‘D’dir veya ‘H’, ‘Z’dir.” Sonuç; “Daima her ‘A’, ‘D’dir, ya da her ‘C’, ‘D’dir veya ‘H’, ‘Z’dir” olur.

Dördüncü Kısım: Sonucun, dört şeklin geçerli sonuç veren modlarına binaen büyük öncülün iki cüzünden her birisiyle beraber küçük öncülün iki cüzünden birinin ortaklığından meydana gelen her iki telifi kapsamı şarttır. Sonuç munfasıl maniatü’l-huluv’dur. Dört telifin sonuçlarından meydana gelir. İki mukaddem tümel ise sonuç tümel olur, bir tanesi tikel ise sonuç tikel olur. Birinci şeklin birinci modu; “Daima ya her ‘A’, ‘B’dir, veya her ‘C’, ‘B’dir veya daima her ‘B’ ‘D’dir veya her ‘B’, ‘A’ dir.” Sonuç; “Daima ya her ‘A’, ‘D’dir, ya her ‘C’, ‘D’dir veya her ‘A’, ‘H’dir veya her ‘C’, ‘H’dir” olur.

Eğer orta terim birisinde gayr-ı tam ise, gayr-ı tam olan cüzdeki iki ortak için şart koşulan burada da şart koşulur. O ikisi kendisinde cüz-ü tam olan şeyi kapsamakla beraber ve sonuç veren telife binaen ortak olan şeyle beraberdir. Sonuç munfasıl maniatü’l-huluv’dur. Telifin sonucu müşterek ve kendisiyle müşterek olunan şeyden oluşur. Şu söz de olduğu gibi, “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, veya ‘C’, ‘D’dir ve daima ya ‘H’, ‘Z’dir veya her ne zaman ‘C’, ‘D’ olursa ‘C’, ‘T’ olur.” Sonuç; “Daima ya ‘A’, ‘B’dir, ya ‘H’, ‘Z’dir veya ‘C’, ‘T’dir” olur.²¹⁶

²¹⁶ a.g.e., s. 167-169.

2.1.1.2.3. Bitişik Şartlı ve Yüklemliden Oluşan Kesin Kıyaslar

Bu başlık altında Ebherî, biri bitişik şartlı diğeri yüklemliden oluşmuş kıyasları ele alır. Keşfu'l- Hakâik'te konu, özetle şu biçimde anlatılmıştır.

Bu tür kıyasların en meşhuru bitişik şartlı sonuç verendir. Bitişik şartlı olan öncül ya olumlu ya da olumsuzdur. Eğer olumlu olursa ortaklık ya yüklemliden ile bitişik şartlının tâli arasındadır ya da birbirleri arasında ve birbirlerinin öncülleri arasındadır. Eğer ortaklık talide ise bitişik şartlı olan ya küçük öncül ya da büyük öncül olur. “Her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘C’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’ dır; Her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘C’, ‘A’ dır,” sözünde olduğu gibi (olursa), bitişik şartlı olan küçük öncül olur. Bu bir zayıflıktır, çünkü küçük öncül, “‘H’, ‘Z’dir” sözünün doğruluğunun takdiriyle “Her ‘C’, ‘B’dir” sözünün doğruluğuna delalet eder. Büyük öncül, hali hazırda ‘B’ olan her şeyin ‘A’ olduğuna delalet eder. Büyük öncülün doğru olmaması (kalmaması), küçük öncülün mukaddem olması takdiri üzerine caizdir, buradan da sonuç elde edilemez. “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘B’, ‘A’ dır; her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘C’, ‘A’ dır”, sözünde olduğu gibi (olursa) bitişik şartlı olan büyük öncül olur.

Eğer ortaklık onlar (mukaddem-tali) ve onların öncülleri arasında ise yüklemliden olan ya küçük öncül ya da büyük öncül kılınır. “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ne zaman ‘B’, ‘A’ olduğunda ‘H’, ‘Z’dir” sözünde olduğu gibi olursa yüklemliden olan küçük öncül kılınmış olur. Büyük öncülün döndürülmesiyle her ‘C’, ‘A’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olabiliyor, sonunda sonuç döndürülüyor. Burada döndürme imkansızdır. Bu kabul edildiği takdirde ikinci kısma götürür ve bunun çözümü de daha önce geçmişti. “Her ne zaman bütün ‘C’ler ‘B’ ise ‘H’, ‘Z’dir ve her ‘B’, ‘A’ dır” sözünde olduğu gibi olursa yüklemliden olan büyük öncül kılınmış olur. Her ‘C’, ‘A’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ oluyor. Çünkü, her ne zaman bütün ‘C’ler ‘B’ olursa her ‘C’, ‘B’dir, ve her ‘B’, ‘A’ dır ve her ‘C’, ‘A’ dır; her ne zaman bütün ‘C’ler ‘B’ olursa her ‘C’, ‘A’ dır” olur. Bütün ‘C’ler ‘A’ olduğunda her ‘C’, ‘B’dir ve küçük öncülle birlikte sonuç verir. Bütün ‘C’ler ‘A’ olduğunda ‘H’, ‘Z’ olur ve (bu) döndürmenin men edilmesiyle olur.

Bunun doğruluğu kabul edildiği takdirde (söz konusu olan durumun) zayıflığı şu örnekte olduğu gibi açıktır. “ ‘H’, ‘Z’ olduğunda kesinlikle, her ‘C’nin ‘B’ olmaması ve her ‘B’nin ‘A’ olmaması doğru değildir, her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘C’, ‘A’ dır” sözünde olduğu gibi olursa olumsuz olmuş olur. Çünkü olumsuz, her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘C’ ‘B’dir önermesini gerekli kılar. Ve bu önerme de yüklemiyle beraber ulaşılmak istenen sonuç olarak verir. Bu da zayıftır. Çünkü olumsuz olduğu için bu bitişğin (muttasılın) gerekliliği kabul edilemez. Doğruluğu kabul edildiği takdirde daha önce geçtiği gibi sonucun iki olumludan oluşması men’ edilmiştir.

Ebherî’ye göre bitişik şartlı ve yüklemli kesin kıyaslar ayrı şartlı maniatü’l-huluv sonuç verirler. Ve bunun için bitişik şartlı öncülün tümel olumlu olması, orta terimin ya yüklemli ve bitişik şartlının tâlisi arasında ya da birbirleri arasında ve birbirlerinin öncülleri arasında ortak olması şartı vardır. Eğer ortaklık birbirleriyle tâli arasında ise sonuç vermesi için, geçerli sonuç veren şekilleri meydana getiren her şeklin talisiyle beraber yüklemli olanını kapsamaması şartı vardır. Bitişik şartlı önerme, ya küçük ya da büyük öncül yapılırsa; küçük öncül yapılırsa, sonuç küçük öncülün çelişğinden meydana gelen ayrı şartlı tümel maniatü’l-huluv’dur. Sonuç yüklemli ve tali arasındaki ortaklıktan meydana gelir.

Birinci şeklin birinci modu: “Her ne zaman ‘H’, ‘Z’ ise her ‘C’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’dır.” Daima ya ‘H’, ‘Z’ değildir ya da her ‘C’, ‘A’dır. Çünkü küçük öncül ya mukaddemin çelişğini ya da talinin kendisini (aynısı) gerekli kılar. Eğer büyük öncülle mukaddemin çelişği doğruysa istenen sonuca ulaşılmış olur. Eğer aynısı (kendisi) olursa, “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’dır ve her ‘C’, ‘A’dır” sözü doğru olur. Diğer şekilleri ve modları buna kıyasla yapılabilir.

Bitişik şartlı önerme eğer büyük öncül yapılırsa sonuç, büyük öncülün çelişğinden meydana gelen ayrı şartlı tümel maniatü’l-huluv’dur. Sonuç, tâli ve yüklemelinin birleşmesinden meydana gelir.

Birinci şeklin birinci modu: “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ne zaman ‘H’, ‘Z’ olursa her ‘B’ ‘A’dır.” Daima ya ‘H’, ‘Z’ değildir ya da her ‘C’, ‘A’dır. Diğer şekilleri ve modlar buna kıyasla yapılabilir.

Eğer (ortaklık) birbirleri ve mukaddem arasındaysa, bitişik şartlı önerme, ister büyük öncül ister küçük öncül yapılsın fark etmez. Sonuç vermesi için, geçerli sonuç veren şekilleri meydana getiren her şeklin mukaddeminin çelişigiyle beraber yüklemli olanı kapsaması şartı vardır. Sonuç, bitişik şartlının talisinden meydana gelen ayırık şartlı maniatü'l-huluv'dür. Sonuç, mukaddemin çelişigi ve yüklemelinin bir araya gelmesiyle oluşur fakat bitişik şartlı önerme küçük öncül konumundadır.

Birinci Şeklin Modları: Birinci Mod: "Her ne zaman bazı 'C'ler 'B' değilse 'H', 'Z'dir ve her 'B', 'A'dır; daima ya her 'C', 'A' dır ya da 'H', 'Z'dir." İkincisi: "Her ne zaman bazı 'B'ler 'C' değilse 'H', 'Z'dir, hiçbir 'B', 'A' değildir; daima ya hiçbir 'C', 'A' değildir ya da 'H', 'Z' değildir." Üçüncüsü: "Her ne zaman hiçbir 'C', 'B' değilse 'H', 'Z'dir, ve her 'B', 'A' dır; daima ya bazı 'C'ler 'A' dır ya da bazı 'H'ler 'Z'dir." Dördüncüsü: "Her ne zaman hiçbir 'C', 'B' değilse 'H', 'Z'dir, Hiçbir 'B', 'A' değildir. daima ya bazı 'C' ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir."

İkinci Şeklin Modları: Birinci Mod: "Her ne zaman bazı 'C'ler 'B' değilse 'H', 'Z'dir, Hiçbir 'A', 'B' değildir; daima ya hiçbir 'C', 'A' değildir ya da hiçbir 'H', 'Z' değildir." İkincisi: "Her ne zaman bazı 'C'ler 'B' ise 'H', 'Z'dir, ve her 'A', 'B'dir; daima ya hiçbir 'C', 'A' değildir ya da hiçbir 'H', 'Z' değildir." Üçüncüsü: "Her ne zaman hiçbir 'C', 'B' değilse 'H', 'Z' değildir, hiçbir 'A', 'B' değildir; daima ya bazı 'C'ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir." Dördüncüsü: "Her ne zaman bütün 'C'ler 'B' ise 'H', 'Z'dir ve her 'A', 'B'dir; daima ya bazı 'C' ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir".

Üçüncü Şeklin Modları: Birinci Mod: "Her ne zaman bazı 'B'ler 'C' değilse 'H', 'Z'dir, ve her 'B', 'A'dır; daima ya bazı 'C'ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir." İkincisi: "Her ne zaman bazı 'B'ler 'C' değilse 'H', 'Z'dir ve hiçbir 'B', 'A' değildir; daima ya bazı 'C'ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir. Üçüncüsü: "Her ne zaman hiçbir 'B', 'C' değilse 'H', 'Z'dir, ve her 'B', 'A'dır; daima ya bazı 'C'ler 'A'dır ya da bazı 'H'ler 'Z'dir." Dördüncüsü: "Her ne zaman hiçbir 'B', 'C' değilse 'H', 'Z'dir, Hiçbir 'B', 'A' değildir; daima ya bazı 'C'ler 'A' değildir ya da bazı 'H'ler 'Z' değildir." Beşincisi: "Her ne zaman bazı 'B'ler 'C' değilse, 'H', 'Z'dir ve bazı 'B'ler 'A'dır, daima ya bazı 'C' ler 'A'dır ya da bazı

‘H’ler ‘Z’dir.” Altıncısı: “Her ne zaman bazı ‘B’ler ‘C’ değilse ‘H’, ‘Z’dir, ve bazı ‘B’ler ‘A’ değildir; daima ya bazı ‘C’ler ‘A’ değildir ya da bazı ‘H’ler ‘Z’ değildir.”

Dördüncü Şeklin Modları: Birinci Mod: “Her ne zaman bazı ‘B’ler ‘C’ değilse ‘H’, ‘Z’dir ve bazı ‘A’lar ‘B’dir; daima ya bazı ‘C’ler ‘A’dır ya da bazı ‘H’ler ‘Z’dir.” İkincisi: “Her ne zaman bazı ‘B’ler ‘C’ değilse ‘H’, ‘Z’dir, ve her ‘A’, ‘B’dir; daima ya bazı ‘C’ler ‘A’dır ya da ‘H’, ‘Z’dir.” Üçüncüsü: “Her ne zaman bazı ‘B’ler ‘C’ ise ‘H’, ‘Z’dir ve her ‘A’, ‘B’dir; daima ya hiçbir ‘C’, ‘A’ değildir ya da hiçbir ‘H’, ‘Z’ değildir.” Dördüncüsü: “Her ne zaman bazı ‘B’ler ‘C’ değilse ‘H’, ‘Z’dir, ve hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir; daima ya bazı ‘C’ler ‘A’ değildir ya da bazı ‘H’ler ‘Z’ değildir.” Beşincisi: “Her ne zaman hiçbir ‘B’, ‘C’ değilse ‘H’, ‘Z’dir ve hiçbir ‘A’, ‘B’ değildir, daima ya bazı ‘C’ler ‘A’ değildir ya da bazı ‘H’ler ‘Z’ değildir.”

Bitişik şartlı önerme büyük öncül olduğunda şu durumlar söz konusudur: Birinci Şeklin Birinci Modu: “Her ‘C’ ‘B’dir, ve her ne zaman bazı ‘B’ler ‘A’ değilse ‘H’, ‘Z’dir; daima ya her ‘C’, ‘A’ dır ya da her ‘H’, ‘Z’dir.” Diğer şekiller ve modları önceki kısımda geçen bilgilere dayanarak yapılır.

Eğer bitişik şartlı önerme ittifakiyye ise bitişik şartlı öncül, ortak cüzle yüklemli öncülden meydana gelen sonucun telifi gibidir. Ortak olmayan cüz ya da onun döndürmesi de bitişik şartlı içindir, şu sözde olduğu gibi; “Her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise bütün ‘C’ler ‘D’dir ve her ‘D’, ‘H’dır (öncülleri); her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise her ‘C’ ittifaki olarak ‘H’dır” sonucunu verir. Diğer şekilleri ve modları buna kıyasla yapılabilir.²¹⁷

2.1.1.2.4. Ayrık Şartlı ve Yüklemli Önermelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

Bu başlık altında Ebherî, biri ayrık şartlı diğeri yüklemli öncüllerden oluşan kıyasları ele alır. Keşfu’l- Hakâik’te özetle konu şu biçimde anlatılmıştır.

İster hakikiyye ister maniatü’l-huluv olsun bu tür kıyaslarda ayrık şartlı önermenin tümel olumlu olması şartı vardır. Ve yüklemli önerme ile birlikte ortak

²¹⁷ a.g.e., s.170-173.

cüz'ün, ayrık şartlı önermelerle yapılan, geçerli sonuç veren şekilleri oluşturan her şekli kapsamaması gerekir. Yüklemlili önerme ya küçük öncül ya da büyük öncül yapılıdır.

Küçük öncül yapıldığında orta terim ya yüklemliliyle büyük öncülün cüzlerinden bir cüzü arasında ortaktır ya da birbirleriyle onların cüzleri arasında her bir cüz'le ortaktır. Şayet birinci durum söz konusu olursa sonuç, (iki terimin) orta terimde birleşmesi ve büyük öncül arasında meydana gelen neticeden oluşan ayrık şartlı maniatü'l-huluv'dur.

Birinci şeklin birinci modu: "Her 'C', 'B'dir ve daima ya her 'B', 'A'dır ya da her 'H', 'Z'dir." Sonuç; "Daima ya her 'C', 'A'dır ya da her 'H', 'Z'dir." Diğer her şeklin modları buna kıyasla yapılabilir.

Şayet ikinci durum söz konusu olursa yüklemliliyle beraber büyük öncülün cüz'lerinden her birinin, meydana gelen sonuçta kapsanmış olması gerekir. Sonuç, iki telif iki neticeden oluşan ayrık şartlı maniatü'l-huluv'dür.

Birinci şeklin birinci modu: "Her 'C', 'B'dir ve daima ya her 'B', 'H'dir ya da her 'B', 'D'dir; daima ya her 'C', 'H'dir ya da her 'C', 'D'dir." Bütün diğer şekillerin modları buna kıyasla yapılabilir.

Eğer yüklemlili önerme büyük öncül yapılırsa orta terim ya yüklemliliyle küçük öncülün cüzlerinden bir cüz'ü arasında ortaktır, ya da birbirleriyle onların cüzleri arasında her bir cüz'le ortaktır. Şayet birinci durum söz konusu olursa sonuç, iki terimin orta terimde birleşmesi ve küçük öncül arasında meydana gelen neticeden oluşan ayrık şartlı maniatü'l-huluv'dur.

Birinci şeklin birinci modu: "Daima ya her 'A', 'B'dir ya da her 'C', 'D'dir ve her 'D', 'H'dir; daima ya 'A', 'B'dir ya da her 'C', 'H'dir." Bütün diğer şekillerin modları buna kıyasla yapılabilir.

Eğer ikinci durum söz konusu olursa meydana gelen sonucun yüklemliliyle beraber küçük öncülün cüzlerinden her bir cüz'ünü kapsamaması gerekir ve sonuç iki telif iki neticeden oluşan ayrık şartlı maniatü'l-huluv'dur.

Birinci şeklin birinci modu: “Daima ya her ‘C’, ‘B’dir ya her ‘D’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’dır; daima ya her ‘C’, ‘A’dır ya da her ‘D’, ‘A’dır.” Bütün diğer şekillerin modları buna kıyasla yapılabilir.²¹⁸

2.1.1.2.5. Bitişik Şartlı ve Ayrık Şartlı Önergelerden Oluşan Kesin Kıyaslar

Bu başlık altında Ebherî, biri bitişik şartlı diğeri ayrık şartlı öncüllerden oluşan kıyasları ele alır. Keşfu'l- Hakâik'te konu, özetle şu biçimde anlatılmıştır.

Orta terim cüz'ü-tamda yer aldığı bitişik şartlı önerme küçük öncül yapılırsa birinci şekil ikinci şekilden, üçüncü şekil de dördüncü şekilden ayırt edilemez. Eğer bitişik şartlı önerme büyük öncül kılınırsa, birinci şekil üçüncü şekilden, ikinci şekil dördüncü şekilden ayırt edilemez. Çünkü doğal olarak bitişik şartlı önermenin cüzlerinin bazısı bazısından ayrılamaz. Bitişik şartlı önerme lüzumiyye olursa, bitişik şartlı (muttasıl) tümel olumlu sonuç vermesi şartı vardır. Orta terim bitişik şartlı tali olur, ayrık şartlı önerme olumlu olursa, bitişik şartlı önermenin tümel maniatü'l-cem olması şartı; eğer ayrık şartlı önerme olumsuz olursa sadece maniatü'l-huluv olması şartı vardır. Bitişik şartlı önerme bazen küçük öncül bazen de büyük öncül yapılır. Geçerli sonuç veren toplam beş modu vardır.

Birinci Mod: “Her ne zaman ‘A’, ‘B’ olursa ‘C’, ‘D’dir ve ya ‘C’, ‘D’ olmayabilir ya da ‘H’, ‘Z’ olmayabilir; ve (yine) ya ‘A’, ‘B’ olmayabilir ya da ‘H’, ‘Z’ olmayabilir.” Geriye kalan diğer dört mod, bu (geçen) modlardaki küçük öncülü büyük öncülle değiştirmekle, büyük öncülü de küçük öncülle yer değiştirmekle elde edilir.

Orta terim bitişik şartlı öncülün mukaddeminde olur, ayrık şartlıda olumlu olursa, sonucun maniatü'l-huluv olması şartı vardır, eğer olumsuz olursa yalnızca maniatü'l-cem olması şartı vardır.

Bitişik şartlı önerme bazen küçük öncül bazen de büyük öncül yapılır. Modlarının sayısı sekizdir: Birinci Mod: “Her ne zaman ‘C’, ‘D’ ise ‘A’, ‘B’dir ve daima ya ‘C’, ‘D’dir ya da ‘H’, ‘Z’dir; daima ya ‘A’, ‘B’dir ya da ‘H’, ‘Z’dir.”

²¹⁸ a.g.e., s.174-175.

Görüldüğü gibi sonuç maniatü'l-huluv'dür. İkincisi: "Her ne zaman 'C', 'D' ise 'A', 'B'dir ve ya 'C', 'D' olabilir ya da 'H', 'Z' olabilir; ya 'A', 'B' olabilir ya da 'H', 'Z' olabilir." Üçüncüsü: "Her ne zaman 'C', 'D' ise 'A', 'B'dir ve kesinlikle ya 'C', 'D' değildir ya 'H', 'Z' değildir ve (yine) kesinlikle ya 'A', 'B' değildir ya da 'H', 'Z' değildir." Sonuç maniatü'l-cem'dir. Çünkü iki öncül, kendisi için gerekli olunan (melzûm) bir şey için bir arada olursa, gerekli olan (lazım) şey için bir arada olmuş olurlar. Dördüncüsü: "Her ne zaman 'C', 'D' ise 'A', 'B'dir ve; ya 'C', 'D' olmayabilir, ya da 'H', 'Z' olmayabilir; ya 'A', 'B' olmayabilir ya da 'H', 'Z' olmayabilir." Geri kalan dört mod, bu modlardaki küçük öncülü büyük öncülle, büyük öncülü de küçük öncülle yer değiştirmekle elde edilir. Şayet bitişik şartlı öncül ittifakiyyeden ise, orta terim ister bitişik şartlı öncülün talisinde isterse de mukaddemide olsun bitişik şartlı öncül olumlu ve tümel maniatü'l-cem olması şartı vardır. Diğer modların oluşumu ve verdikleri sonuçlar önceki geçen modlara kıyasla yapılır.

Orta terim iki öncülde de tam olmayan cüz'de (cüz-ü gayr-ı tam) ise onun iki öncülde de olumlu olması, bitişik şartlı öncülün tümel, ayrık şartlı öncülün de ya hakikiyye ya da maniatü'l-huluv olması şartı vardır. Bitişik şartlı öncül, luzümiyye ise orta terimde tâlinin bir cüz'ü ise (orta terim) ya bitişik şartlı öncülün talisiyle ayrık şartlı öncülün cüzleri arasında bir cüz'le, ya da onunla ve o ikisinin her birisi arasında ortaktır. Geçerli sonuç veren bu şekillerin oluşmasında bu iki ortaklığın (müşterekeyn) kapsanması nasıl şart koşulur. Sonra ortak olan ya onunla onun iki cüz'ü arasındadır ki o da bitişik şartlı olan ortak olmayan cüz' ve mukaddemin çelişğinden meydana gelen ayrık şartlı maniatü'l-huluv sonuç verir. İki ortak (müşterekeyn) arasında bu sonucun oluşması, ister bitişik şartlının, küçük öncül ya da büyük öncül yapılması yoluyla, isterse de ayrık şartlının tümel ya da tikel olması yoluyla olsun fark etmez. İki öncül tümel ise sonuç tùmeldir, eğer birinci şeklin birinci modunda ayrık şartlı olan tikel ise (sonuç) tikeldir. Bitişik şartlı olan küçük öncül olduğunda: "Her ne zaman 'A', 'B' ise her 'C', 'D'dir ve daima ya her 'D', 'T'dir ya her 'H', 'Z' dir". Sonuç: "Daima ya 'A', 'B' değildir ya her 'C', 'T' değildir ya da her 'H', 'Z' değildir." Bitişik şartlı öncül büyük öncül ve küçük öncül

olması takdirıyla geçerli sonuç veren tüm şekillerin diğer modları buna kıyasla yapılabilir.

Şayet ortaklık, ayrık şartlı öncül ve iki cüz'den her birisi arasında ise sonuç ayrık şartlı maniatü'l-huluv'dur ki o da mukaddemin çeliğiyle sonucu oluşturan iki neticeden mürekkeptir. Ayrık şartlı öncül ister bitişik şartlı olan büyük öncül ya da küçük öncül yapılsın isterse de ayrık şartlı olan tümel ya da tikel olsun fark etmez.

Birinci şeklin birinci modu: "Her ne zaman 'A', 'B' ise her 'C', 'D'dir ve daima ya her 'D', 'T'dir ya da her 'D', 'H'dir." Sonuç: "Daima ya 'A', 'B' değildir ya her 'C', 'T'dir ya da her 'C', 'H'dir." Bitişik şartlı olanın büyük ve küçük öncül olması takdirıyla geçerli sonuç veren tüm şekillerin diğer modları buna kıyasla yapılabilir.

Eğer orta terim bitişik şartlı öncülün mukaddeminden bir cüz' ise onda, mukaddemin çeliğiyle ayrık şartlının, sonucu oluşturan cüzlerinden bir cüz'ünün kapsanması şarttır. Bu da ancak ortaklığın onun cüzlerinden biriyle birlikte ve iki cüz'üyle birlikte olduğu durumlarda söz konusudur. Eğer orta terim bitişik şartlı olanın mukaddeminden ve talisinden bir cüz ise onda tali ve mukaddemin çeliğiyle beraber munfasıl olanın, sonucu oluşturan cüzlerinden bir cüz'ünü kapsaması şarttır. Bu da yine ancak ortaklığın onun cüzlerinden biriyle birlikte ve iki cüz'üyle birlikte olduğu durumlarda söz konusudur. Eğer ortaklık iki cüz'le birlikte ise sonuç bitişik şartlı olanın büyük ve küçük öncül olması takdirıyla geçerli sonuç veren durumlarda olduğu gibidir.²¹⁹

2.1.2. İSTİSNALI (SEÇMELİ) KIYASLAR

İstisnalı kıyas, sonucun aynının yahut çeliğinin öncüllerde hem şeklen hem de anlam bakımından bulunduğu kıyastır. Eğer soncun aynısı öncüllerde bulunuyorsa buna 'istisna-i müstakim' (doğru seçme), çeliği bulunuyorsa buna da 'istisnâ-i gayr-ı müstakim' (dolaşık seçmeli) denilir. İstisnalı kıyasların öncüllerinin ya biri şartlı önerme diğeri yüklemli önerme olur veya her iki öncül de şartlı önerme olur. Birinci öncülün şartlı önerme olması gereklidir. Bu sebeple birinci öncüle şartlı öncül

²¹⁹ a.g.e., s.175-178.

ikinci öncüle istisnalı öncül denir. Birinci öncülün bitişik veya ayrık şartlı olmasına göre istisnalı kıyaslar ikiye ayrılır.²²⁰

Ebherî Tenzîlu'l-Efkâr'da istisnalı kıyası şöyle tanımlar: “Sonucun aynısının veya çelişğinin öncüllerde bilfiil yer aldığı kıyastır. Örneğın: ‘Her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise ‘C’, ‘D’dir, fakat ‘A’, ‘B’dir, o halde ‘C’, ‘D’dir’. Bu örnekte sonucun aynı bilfiil öncüllerde yer almaktadır. ‘Daima ya ‘A’, ‘B’dir ya da ‘C’, ‘D’dir, fakat, ‘A’, ‘B’dir, o halde ‘C’, ‘D’değildir.’ Bu örnekte ise sonucun çelişğı öncüllerde bilfiil zikredilmektedir.”²²¹

İstisnalı kıyasın tanımını bu şekilde yapan Ebherî Keşfu'l-Hakâik'te bu tür kıyaslar için gerekli olan şartlardan başlayarak konuyu ayrıntılarıyla ele alır. Bu eserinde konu özet olarak aşağıdaki biçimdedir.

İstisnalı kıyasta mevzu bahis olan şart, (onun) ya bitişik şartlı ya da ayrık şartlı olmasıdır. Şayet bitişik şartlı olursa ittisal (birleşme) ve istisna belirli bir vakitte olmaz. Onda ya tümel birleşme (ittisal) ya da tümel istisna şartı vardır. Ancak ittisal durumunda olmayıp istisnalı durumda olması ihtimalinde sonuç çıkmaz. Bitişik şartlı öncül ya lüzumiyye ya da ittifakiyyedir. Eğer ittifakiyye olursa iki cüz'ün doğrulukta birleşmesiyle tâlinin çelişğinin istisna edilmesi mümkün değildir. Eğer istisna edilen mukaddemin aynısı ise tâlinin aynısını sonuç verir, fakat bu bir anlam ifade etmez. Eğer lüzumiyye ise mukaddemin aynısının istisnâ edilmesiyle tâlinin aynısını sonuç verir. Tâlinin çelişğinin istisna edilmesi mukaddemin çelişğini sonuç olarak verir. Şayet istisna tâlinin aynısı ve mukaddemin çelişğiyse, talinin mukaddemden (daha) genel olması ihtimaliyle sonuç çıkmaz. Çünkü genel olanın doğru olması, özel olanın doğru olmasını gerekli kılmadığı gibi, özel olanın yanlış olması genel olanın da yanlış olmasını gerekli kılmaz. Bu açıklamadan sonra şu örnek verilebilir; “Her ne zaman ‘A’, ‘B’ ise ve her ‘C’, itak-ı amme ile ‘B’dir, fakat bazı ‘C’ler ıtlak-ı amme ile ‘B’ değildir.” Sonuç vermez; şöyle dense sonuç verir; “Fakat bazı ‘C’ler daima ‘B’ değildir.” Ve yine şöyle dense; “Her ne zaman insan yazıcı ise insan hareket edendir, fakat insan hareket eden değildir.” Bu iki

²²⁰ Öner, a.g.e., s.132.

²²¹ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fî- Ta'dili'l-Esrâr, v.29b.

öncülden sonuç çıkmaz. Şöyle denilse sonuç verir; “Fakat insanlardan hiçbiri hareket eden değildir.”

Ayrık şartlı olduğunda karşıtlık söz konusu olmazsa, istisna ancak belirli bir vakitte söz konusu olur. Tümel karşıtlık ya da tümel istisnanın olması gerekir. Ayrık şartlı olan ya hakikiyyedir ya maniatü'l-cem'dir ya da maniatü'l-huluv'dür. Hakikiyye ise istisna, ikisinin aynı olan sonucun çelişğini sonuç verir, ve ikisinin çelişğinin istisnasıyla sonuncunun aynı sonuç olarak verir. Ve ondan dört tane sonuç elde edilir. Şu sözde olduğu gibi; “Bu sayı daima ya çifttir ya tektir, fakat bu sayı çifttir, o halde tek değildir, fakat bu (sayı) tektir, o halde çift değildir, fakat bu sayı çift değildir, o halde tektir, fakat bu (sayı) tek değildir. O halde çifttir.” Ayrık şartlı olan bazen parçalara sahiptir. Bu durumda istisna ikisinin aynı olan diğerinin çelişğini sonuç verir, ve ikisinin çelişğinin istisnasıyla geri kalan parçalardan oluşan ayrık şartlı sonuç olarak verir. Şu sözde olduğu gibi; “Bu sayı, ya diğer sayıdan fazladır ya ona eşittir ya da ondan eksiktir, fakat ondan fazladır, o halde ondan eksik de değildir ona eşit de değildir.” Yani ya eksik değildir ya da eşit değildir. Şayet, “Fakat o fazla değildir” dense, sonuç; “ya ona eşittir ya da ondan eksiktir” olur. O hakikiyyedir, onda istisna, ya parçalardan birinin aynı olan diğerinin çelişğini sonuç verir ya da ikisinden birinin çelişğinin istisna edilmesiyle zarurî olarak diğerinin aynı sonuç olarak verir. Muhakkak ki eşit olan, ayrık şartlı parçalardan birinin çelişği için, kıyasta ayrık şartlı olan konunun parçalarından biridir. Eğer (ayrık şartlı olan) maniatü'l-cem ise istisna, ikisinin aynı olan sonuncunun çelişğini sonuç verir, o ikisinden iki tane sonuç çıkar, şu sözde olduğu gibi; “Bu şey daima ya taşır ya ağaçtır, fakat (bu şey) taşır, o halde ağaç değildir, fakat (bu şey) ağaçtır, o halde taş değildir.”

Çelişkili istisna, iki öncülün yanlışlıkta birleşmeleri ihtimalinden dolayı sonuç vermez. Eğer maniatü'l-huluv ise, istisna ikisinin çelişği olan diğerinin aynı sonuç verir, aynı şekilde ondan da iki sonuç elde edilir. Şu sözde olduğu gibi; “Zeyd ya denizdedir ya da boğulmamıştır, fakat o denizde değildir, o halde boğulmamıştır,

fakat o boğulmuştur. O halde denizdedir.” Aynî istisna, iki öncülün doğrulukta birleşmeleri ihtimalinden dolayı sonuç vermez.²²²

2.2. BİLEŞİK (MÜREKKEP) KIYASLAR

Ebherî, bileşik kıyaslar konusuna Keşfu'l-Hakâik'te on iki konudan oluşturduğu sonuç (hatime) kısmında yer verir. Burada, zincirleme kıyas (mevsul'un-netâic) ve mefsûl'un-netâic diye isimlendirilen kıyasları farklı başlıklara ayırmadan bileşik kıyaslar başlığı altında inceler. Bileşik kıyaslardan olan hulfi kıyası ise müstakil bir başlık altında inceler. Daha sonra klasik mantıkta düzensiz kıyaslardan sayılan mukasem (bölünmüş) kıyas ve gizli (zamîr) kıyasları ele alır. Bu sonuç kısmının diğer başlıkları kıyasla ilgili bir takım meselerlere hasredilmiş olduğunda onları da burada sırasıyla zikredeceğiz. Şimdi bileşik kıyaslar konusuna geçebiliriz.

Ebherî bileşik kıyası şöyle tanımlar: “İkiden fazla öncülün oluşan kıyaslara bileşik kıyaslar denir.²²³” Keşfu'l-Hakâik'te ise konuya şöyle devam eder. İkiden fazla öncülün bir araya gelmesiyle oluşur. Bazıları, birinin sonucu diğerinin öncülü olmakla beraber oluşan te'liften sonucun zorunlu olarak çıkmasıyla sonuç verir. Bu durum ulaşılmak istenen sonuçta son bulur. O da ya zincirleme kıyastır (mevsûlü'n-netâic) ya da mefsûlü'n-netâic'dir. Birincinin örneği şudur; “Her 'A', 'B'dir ve her 'B', 'C'dir, her 'A', 'C'dir, ve her 'C', 'D'dir, ve her 'A', 'D'dir ve her 'D', 'H' dir, her 'A', 'H'dir.” İkincinin örneği şu sözde olduğu gibidir; “Her 'A', 'B'dir ve her 'B', 'C'dir ve her 'C', 'D'dir ve her 'D', 'H' dir, her 'A', 'H'dir.”

Bu noktada Ebherî, İmam Fahreddin Razî'nin görüşünü aktarır ve bu görüşü tartışır. O şöyle demiştir: Bütün kıyasların iki öncülün oluşması gerekir, (bundan) fazla ya da noksan olamaz. Onun bileşik (mürekkap) kıyasla ilgili söyledikleri noksandır, şöyle demesi gerekirdi: “Bütün basit kıyasların iki öncülün oluşması gerekir, bundan fazla ya da noksan olamaz.” Kıyasın terki (birleşme) olmasıyla teksir (çoğalma) olması arasındaki fark budur. Teksir olması, öncüllerden her iki öncülün ulaşılmak istenen kendisini sonuç olarak vermesinden ibarettir. Şu sözde olduğu gibi: “Her 'A', 'B'dir ve her 'B', 'C'dir ve her 'A', 'D'dir ve her 'D', 'C'dir

²²² Ebherî, Keşfu'l-Hakâik fî-Tahrîrî'd-Dakâik, s.179-181.

²²³ Ebherî, Tenzîlu'l-Efkâr fî- Ta'dili'l-Esrâr, v.30a.

ve her ‘A’, ‘H’dir ve her ‘H’, ‘C’dir”, ulaşılmak istenen sonuç; “Her ‘A’, ‘C’dir”. Her iki öncül de ulaşılmak istenenin kendisini sonuç olarak verir (hâlbuki) bileşik kıyaslarda durum böyle değildir.²²⁴

2.2.1. Hulfi Kıyas

Bileşik kıyasların bir çeşidi olan hulfi kıyası Ebherî Keşfu’l-Hakâik’te şöyle anlatır.

Hulfi kıyas, ulaşılmak istenen sonucun çelişğinin imkânsız olduğunu ortaya koyarak (ulaşılmak istenenin) hakikatini ortaya koymaktır. Bilinen (meşhur olan) şekliyle o biri kesin (iktirani) diğeri istisnâlı olan iki kıyastan oluşur. Örneğın şu sözde olduğu gibi: “Şayet her ‘C’, ‘B’ değildir sözü yanlışsa her ‘C’, ‘B’ olur ve her ‘B’, ‘A’dır, öncülün doğru olması (şu) sonucu verir, şayet her ‘C’ nin ‘B’ olmadığı yanlışsa (buradan hareketle) her ‘C’, ‘A’dır.” Sonra bu şartlı öncül istisnâlı kıyas yapılır. Öncülün çelişğini sonuç yapmak için de tâlinin çelişğini istisna edilir. Bu doğru olduğunda şayet yüklemli ve bitişik şartlı olandan sonuç elde ediliyorsa (bu sonuç da) bitişik şartlı olur.

Bu zayıf bir durumdur. “Ya her ‘C’, ‘B’dir ya da her ‘B’, ‘A’dır” denildiğinde bu maniatü’l-cem’dir, ancak “her ‘C’, ‘A’dır” ki bu da yanlıştır, onun öncülünün aynıdır denilerek o (hulfi kıyası) istisnâlı kıyaslardan oluşturulur. Fakat her ‘B’, ‘A’dır her ‘C’, ‘B’ değildir; ya da şöyle denir, ya her ‘C’, ‘B’ değildir ya da her ‘C’, ‘A’dır. Bu maniatü’l-huluv’dur fakat her ‘C’, ‘A’ değildir, her ‘C’, ‘B’ değildir. Boş (huluv) olmanın reddi (men,) beyanımdadır ki; “her ‘B’, ‘A’dır ya her ‘C’, ‘B’ değildir ya da her ‘C’, ‘B’dir” in doğru olmasıyladır. Şayet birincisi doğruysa o huluv’dandır, şayet ikincisi doğru olsa aynı şekilde maniatü’l-huluv’la beraber her ‘C’ nin ‘A’ olmasının doğru olması gerekir.²²⁵

²²⁴ Ebherî, Keşfu’l-Hakâik fı-Tahrîri’ d-Dakâik, s.183.

²²⁵ a.g.e., s.184-185.

2.3. DÜZENSİZ KIYASLAR

Biz burada klasik mantıktaki sınıflamaya uygun olarak bölünmüş (mukassem) kıyas ve gizli (zamîr) kıyası düzensiz kıyaslar başlığı altında vermeyi uygun görüyoruz. Ebherî bu tür kıyasları kitabının sonuç kısmında müstakil başlıklar altında vermiştir.

2.3.1. Bölünmüş (Mukassem) Kıyas

Mantıkçı, Keşfu'l-Hakâik'te bu kıyasları özlü bir biçimde şu biçimde açıklar.

O bileşik bir kıyastır. Küçük öncülü ayırık şartlı kılınır, ayrılan parçalar konuda ortakdır ve onda bir tanenin üzerinde yüklemli olan içerilir. Şu sözde olduğu gibi: “Daima ya her ‘A’, ‘B’dir ya da her ‘A’, ‘C’dir ve her ‘B’, ‘D’dir ve her ‘C’, ‘H’dir.” Sonuç şöyledir; “Daima ya her ‘A’, ‘D’dir ya da her ‘A’, ‘H’dir.” Bu sonuç ayırık şartlı bir önermeden oluşmuştur. Çünkü küçük öncülü konulduğunda ve onda ilk yüklemli içerildiğinde sonuç şöyle olur: “Daima ya her ‘A’, ‘D’dir ya da her ‘A’, ‘C’dir.” Bu sonuç ikinci yüklemliyle şöyle sonuç verir: “Daima ya her ‘A’, ‘D’dir, ya da her ‘A’, ‘H’dir.”

İmam Fahreddin Razî bu tür kıyasları, bütün basit kıyasların ne fazla ne de noksan, yalnızca iki öncülden oluşması gerektiği hükmü gereği basit kıyaslardan saymıştır. Ayırık şartlı olan küçük öncülün kendisinden ayrılan parçaları onda içerildiğinde ortaklık konudur ve yüklemli olanda (ise) ortaklık yüklemde ise sonuç yüklemli olur. Şu sözde olduğu gibi: “Daima ya her ‘A’, ‘B’dir ya da her ‘A’, ‘C’dir ve her ‘B’, ‘D’dir ve her ‘C’, ‘D’dir (öncülleri); her ‘A’, ‘D’dir sonucunu verir.” Ayırık şartlı olan büyük öncülün kendisinden ayrılan parçaları onda içerildiğinde ortaklık konudur ve yüklemli olanda (da) ortaklık yüklemde ise sonuç yine aynı şekilde yüklemli olur. Şu sözümüzde olduğu gibi: “Her ‘A’, ‘B’dir ve her ‘A’, ‘D’dir ve daima ya her ‘B’, ‘H’dir ya da her ‘D’, ‘H’dir.”²²⁶

2.3.2. Gizli (Zamîr) Kıyas

Gizli kıyas, küçük öncülün zikredilip büyük öncülün hazfedilmesiyle (düşürülmesiyle) kısaltılan kıyastır. Ebherî kıyastan bir öncülü gizlemenin iki sebebi

²²⁶ a.g.e., s.184.

olabileceğini söyler. Bunlardan birincisi kıyası açıklığa kavuşturmak içindir. İkinci sebep ise düşürülen öncül yanlış olduğu için onun yanlış olduğunu gizlemek içindir. Mesela, ‘bir merkezden (noktadan) çıkıp aynı mesafeye ulaşan iki ayrı çizgi birbirine eşittir,’ önermesinde olduğu gibi. Bu kıyasta büyük öncül olan, ‘bir merkezden (noktadan) çıkıp (aynı) mesafeye varan her iki çizgi birbirine eşittir,’ önermesi düşürülmüştür. ‘Zeyd gece dışarda dolaşıyor o halde hırsızdır.’ Burada büyük öncül düşürülmüştür. Düşürülen büyük öncül şu sözdür; ‘Gece dışarda dolaşan herkes hırsızdır.’²²⁷

3. KİYASA DAİR EK BİLGİLER

Keşfu'l-Hakâik'in sonuç kısmında müellif, kıyasla doğrudan ilişkili bir takım konuları müstakil başlıklar altında ele alıp değerlendirir. Bunlar, kıyasın geçerli sonuç vermesinin bazı şartları, kıyasın değeri, tümevarım, analogi gibi meselelerdir. Şimdi bu konuları mantıkçının kıyasa yaklaşımını daha iyi anlayabilmek için kendi kaleminden aktaralım.

3.1. Orta Terimin İki Öncülde Bütünüyle Tekrar Edilmesi Sonuç Çıkarabilmek İçin Şart Mıdır Şart Değil Midir?

Bu konuda Ebherî, hocası İmam Fahreddin Razi'nin görüşlerine yer verir. O şöyle demiştir, “ ‘A’ eşittir ‘L, B’ye ve ‘B’ eşittir ‘L, C’ye” dediğimizde sonuç; “ ‘A’ eşittir ‘L, C’ye olur.” Şayet orta terim iki öncülde bütünüyle tekrar edilmemiş olsa yüklem küçük öncülde ‘B’ye eşit olur. Ve büyük öncülde konu ‘B’den mücerredir (ayrıdır). Ve keza; “(ondaki) cisim siyahtır ve her siyah renktir” dediğimizde sonuç; “cisim renktir” olur. Burada orta terim tümüyle tekrar edilmemiştir”. Bu görüş tartışmalıdır. Çünkü birinci örnekte sonuç; (O) her ne zaman ‘L B’ye eşitse (yine) (o) ‘B’ye eşittir,” sözünde diğer öncülün vasıtasıyla olur. İkinci örnekte şayet; “onda her siyah olan renktir” sözümüzde olduğu gibi büyük öncüldeyse (orta terim), ancak bu durumda sonuç çıkar.²²⁸

3.2. Kıyasın Döndürmesi

²²⁷ a.g.e.,s. 186.

²²⁸ a.g.e., s.185.

Kıyas, sonucun çelişğinin alınıp, diğler öncüle karşılık olarak sonuç vermesi için iki öncülün birincisinde içeriilmesiyle döndürölür. Şu sözde olduğı gibi; “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’dır, her ‘C’, ‘A’dır” (şöyle) denir; “Bazı ‘C’ler ‘A’ değıildir.” Şu delil üzere bina edilir; “(ve böylece) bazı ‘B’ler ‘A’ değıildir.” Bu, ta’lil (delillendirme) bir yeri zorla işgal etme (ğasbe’l-mansıb) olarak isimlendirilir.

3.3. Devr

O, kıyasın sonucunu ve iki öncülden birinin döndürmesini diğeri için sonuç yapmaktır. Bu durum tanımların ters döndürmesinde söz konusu olur. Şu sözde olduğı gibi; “Her insan düşünendir ve her düşünen gülendir, her insan gülendir.”²²⁹

3.4. İspat Edilecek Olanı Delil Yerine Alma (Müsadere Ale’l-Matlub)

Eş anlamlı olan lafzın değıştirilmesiyle küçük terimin aynını (kendisini) orta terim kılmaktır. Şu sözde olduğı gibi; “Her insan beşerdir ve her beşer mütefekkindir”, küçük terimle orta terim aynı (bir) anlamdadır, hakikatte ulaşılmak istenen sonucun kendisi büyük öncül olur. Bazen büyük öncül, küçük öncülün aynısı kılınır. Şu sözde olduğı gibi; “Her insan düşünendir ve her düşünen beşerdir.” Şu sonucu verir; “Muhakkak her insan beşerdir.” Bu bir anlam ifade etmez. Çünkü onun manası; “Muhakkak her insan insandır” olur ve bu doğrudur. Kıyasın sonucu, kıyas meydana getirilmeden önce de bilinmektedir, (bu hiçbir) anlam ifade etmez.

3.5. Tümevarım (İstikra)

Bütünün parçalarını inceleyerek onun var oluşu hakkında hüküm vermektir. Eğler yapılan inceleme bütünün tüm parçalarını kapsıyorsa bu tam tümevarım dır. Bunun örneğı şudur; “cansız, bitki ve canlı hareketlidir, (O halde) bütün cisimler hareketlidir.” Bunun kıyas şekli şöyledir; “Bütün cisimler ya cansızdır ya bitkidir ya da canlıdır; ve bütün cansızlar, bitkiler ve canlılar hareketlidir. (O halde) bütün cisimler hareketlidir.” Burada kıyas doğru öncüllere dayandığından (döndüğünden) bilgi ifade eder. Eğler yapılan inceleme parçaların (hepsini değıil) çoğunu kapsıyorsa bu eksik tümevarımdır. Şu sözde olduğı gibi; “insanlar, hayvanlar ve kuşlar çığnerken alt çenelerini hareket ettirirler, bütün canlılar çığnerken alt çenelerini

²²⁹ a.g.e., s.186.

hareket ettirirler.” Bu bilgi ilim ifade etmez. Çünkü kıyas doğru öncüllere dayanmamaktadır. Şöyle denilemez; “Bütün canlılar ya insandır ya hayvandır ya da kuştur, ve bunlardan her biri çiğnerken alt çenelerini hareket ettirirler.” Çünkü (geri kalan) canlılar bunun dışında kalmıştır, onların da çiğnerken alt çenelerini hareket ettirme ihtimali vardır. Örneğin bunların içinde timsah da bulunur.²³⁰

3.6. Anaoloji (Temsil)

İki şey (cüz) arasındaki ortaklığa dayanarak biri hakkında sabit olan hükmü diğerine isnâd etmek, hükmü diğerine geçirmektir. Şöyle söylendiği gibi; “Muhakkak ki birleşik olan (bir) bina (yapı) sonradan değildir, felek (gök cismi) de birleşiktir. O halde onun da sonradan olmuş olması gerekir.” Bu şöyle denilerek kıyas formuna dönüştürülür; “Birinci (yapı) sonradan değildir, her ne zaman bina sonradan olma ise birleşik olması onun sonradan olmasının sebebidir.” Şu sonucu verir; “Birleşik olma sonradan olmanın sebebidir.” Sonra şöyle denir; “Birleşik olma sonradan olmanın sebebi olduğundan felek sonradan değildir.” Fakat öncül gerçektir (doğrudur) öyle ki, onun örneği müşterek mananın sebebini gösterir. Bu iki yolla yapılır. Birincinin dönüştürmesi ve açıklaması; muhakkak ki sonradan olma, birkaç bir araya gelme (birleşik olma) suretinden ve onun birkaç suretinin yok olmasındaki yok olmadan hasil olur. Birleşik olma sonradan olma için yörünge (eksen, gök cismi) dir, ve her ne zaman yörünge sonradan olma için ise o yörünge olmanın sebebidir. O halde birleşik olma sonradan olmanın sebebidir. İkincisi için şöyle denir; birleşik olma sonradan olmanın ya illetidir veya da onun illeti olması için bir imkandır. İkincisi batıldır ancak vacibû'l-vücudun sıfatı olduğunda onun özü gereği sonradan değildir, birleşik olmanın sebep olması tayin edilir.

Bu iki yoldan bir tanesi geçersizdir. Birinci için (konuşacak olursak), yörünge olmanın daire (eksen,) olma için illet olduğu kabul edilemez. Son parça bilinen için yörünge olmanın sebebidir ve keza şartıdır. Ve ondan başka şeylerle beraber diğer parçalar sebep değildir. İkinci yola gelince; onun, birleşik olmanın sonradan olma için ya sebep ya da imkân olması gerektiği kabul edilemez. Sonradan olma şayet sebeple birlikte sorunlu ise bu gerekli olur. Kabul edilmesi gerekir. Çünkü biz onun

²³⁰ a.g.e., s.187.

sorunlu olduğunu kabul ettik fakat niçin sebep ya birleşik olmadır ya da imkândır dedik? Bu gerekli olduğunda, şayet var olanın orada olması imkân ve sınırsızlık olarak birleşik olmada sınırlanmışsa; zorunlu olarak cismani (bir) var oluş olduğu açıktır. Ve onun karinesi (delili) gerekli ve arizîdir. Onun doğruluğu kabul edildiği takdirde onun sebebinin toplamı olması neden caiz değildir? Birleşik olmayı sonradan olmanın sebebi kabul ediyoruz lakin niçin sonradan olma gök cismi için gerekli olsun? Bu gerekli olduğunda sebebin (illetin) tam olması, yani sebebin aranan tüm şartları içeren bir sebep olması gerekir. Yukarıdaki açıklamaya göre bu sebep olamaz. Çünkü kesin surette şartlara uygun olması ya da olmamasına göre sebep olabilir. Şayet yukarıdaki örnekte zikredilen sebep ‘tam sebep’ olarak açıklanırsa tüm konunun (yörene, eksen) tam sebep olduğu kabul edilmez. Bunun yanlışlığı açıktır.

Kıyas, tümevarım ve analoginin sınıfları sınırlıdır. Çünkü akıl yürütme, ya genelden özele, ya eşitten eşite, ya özelden genele, ya da özelden özeledir. Bunların birincisi ve ikincisi kıyas, üçüncüsü tümevarım, dördüncüsü de analogidir. Bunlar içerisinde mantık için asıl amaç kıyastır, diğer ikisi ancak kıyas formuna dönüştürüldüklerinde geçerli sonuç verebilirler.

3.7. İstikrârû’n-Netâic

Geçerli sonuç veren kıyas, zati olarak tümel, arazi olarak tikel sonuç verir. Ve onun, düz döndürmesi, ters döndürmesi ve çelişigi arazi olarak tikel sonuç verir. Örneğin; “Her ‘C’, ‘B’dir ve her ‘B’, ‘A’dır,” denildiğinde; “Her ‘C’, ‘A’dır” sonucu için şu durumlar söz konusudur. “Bazı ‘C’ler ‘A’dır”, “Bazı ‘A’lar ‘C’dir”, “‘A’ olmayan bazı ‘C’ler, ‘A’ olmayan hiçbirsey ‘C’ değildir, değildir.”

3.8. Sonucun Öncüllerden Zorunlu Olarak Çıkması İçin Öncüllerin Doğru Olması Gerekmez

Şayet, “bütün insanlar taşdır ve her taş canlıdır” sözünün doğru olduğu farzedilerek “muhakkak ki bütün insanlar canlıdır” çıkarımında, öncüller yanlış olmasına rağmen sonuç doğrudur. Bu durum geçerli bir çıkarım için öncüllerin kendi

özünde doğru olması gerektiği ya da gerekmediği konusunda bir fayda iktiza etmediğini beyan eder.²³¹

3.9. Kıyasta Hata

Ebherî, kıyasta yapılan hatalar üzerinde yalnızca Hidayetü'l-Hikme adlı eserinin son kısmında kısa bir biçimde durur.

Kıyasta hata, ya kıyasın öncülleri yani maddesi yada kıyasın şekli yani formu açısından veya da her iki açıdan oluşur. Maddesi açısından oluşan hata, öncüllerin yanlış olması veya mana yada lafız olarak doğruya benzemesi nedeniyle oluşur. Form açısından oluşan hata ise, kıyası oluştururken orta terimi ortak bir lafız yaparak iki öncül arasında bir ortaklığın kurulmaması nedeniyle şekillerden hiç birine uymama yoluyla ya da yine kıyası oluştururken bu şekillerden biriyle olur, fakat burada da geçerli sonuç çıkarma şartlarının dikkate alınmaması ya da küçük ve orta terimin (veya büyük ve orta terimin) iki (ayrı) eş anlamlı isimle (lafızla) ifade edilmesiyle olur ki bu, ispat edilmesi istenen şeyi delil yerine almadır (müsaderetün ale'l-malub).²³²

²³¹ a.g.e., s. 189 -190.

²³² Ebherî, Hidayetü'l-Hikme, v. 86/1a.b.

SONUÇ

VIII. asırda tercüme faaliyetleriyle başlayan İslam mantık ve felsefe hareketinin X. ve XI. yüzyıllarda zirveye ulaştıktan sonra yavaş yavaş eski dinamizmini yitirmeye başladığı bir dönemde, yani XIII. yüzyılda yaşamış olan Ebherî, yine de kendini sıcak bir ilim ve araştırma ortamı içinde bulmuştur. Çeşitli ilim yolculukları yapmış, dönemin meşhur ilim adamları, Kemaleddin İbni Yunus ve Fahreddin Râzî'den dersler almıştır. Anadolu'ya yaptığı seyahatlerde Türk beylerinin saraylarında ağırlanmış, buralarda felsefe ve mantık başta olmak üzere müspet ilimler alanından dersler vermiştir. Mantıkçı, birçok eser kaleme almış olmasının yanında yapmış olduğu öğretim faaliyetleri ve yetiştirmiş olduğu talebeleri vasıtasıyla müslüman ilim ve kültür hayatına büyük katkılarda bulunmuştur.

İslam mantık literatürü içerisinde Ebherî'nin adı, Keşfu'l-Hakâik, Tenzilu'l-Efkâr gibi daha birçok önemli kitabı olmasına rağmen, adeta İsağûci isimli eseriyle birlikte anılmaktadır. Bunun başlıca nedeni, bu eserin yüzyıllar boyu medreselerde okutulmuş olması, üzerine, günümüz ilim anlayışıyla düşünüldüğünde gerçekten insanı hayrete düşüren, sayıları neredeyse yüzü bulan şerh ve haşiyeler yazılmış olmasıdır. Bu tez çalışmasına başladığımda, bir kitap üzerine neden bu kadar çok şerh ve haşiye yazılsın ki, diyerek ben de şaşkınlığımı gizleyememiştim. Ancak Ebherî'nin İsağûci'si ve o dönemin ilim anlayışı üzerine yoğunlaştığımda bunun gayet doğal karşılanması gerektiği fikrine vardım. Çünkü İsağûci, didaktik tarzda, yani mantığa yeni başlayan bir kimseye, özet olarak, kolay bir dille mantığın terim ve kavramlarını açıklamak amacıyla yazılmıştır. Bunun yanında, o dönemin meşhur felsefe ve mantık cereyanı olan Meşşai düşünüş tarzının bir ürünüdür.

Eserin üzerine çok sayıda şerh ve haşiyenin yazılmış olması ayrıca o dönemin ilim geleneğinin bir gereğidir. Bu noktada önemle belirtilmesi gereken bir husus

vardır. Bu tez çalışmasına başladığımda birçok kez, “Ebherî’nin orijinal bir yanı var mı?” sorusuna muhatap oldum. İlk başlarda bu soru benim için gerçekten dikkate alınması gereken önemli bir sorun vasfı taşımaktaydı. Acaba Ebherî’nin mantık ve özellikle de kıyas konusunda diğer mantıkçılardan bir farklılığı var mı ? Yani onu orijinal kılacak bir özelliği olabilir mi? Bu ve benzeri sorular üzerine düşünürken bu tür soruların hangi ilim ve bilgi anlayışıyla sorulduğunun tespit edilmesi gerekliliği ortaya çıktı. Orjinallik sorunu, hangi düşüncenin, hangi çağın meselesiydi? Bu, günümüz normatif ilim ve bilgi anlayışının ortaya çıkardığı bir sorundu.

Tarihin ve geçmişin çok uzak bir ülke olduğu ve orada herşeyin günümüzden çok farklı düşünülüp farklı yapıldığı düşüncesinden hareketle, gerek orjinallik sorununun, gerekse Ebherî’nin kıyas konusundaki görüşlerinin orijinal olup olmadığı tarzındaki soruların, o dönem göz önüne alındığında, gerçekten bir sorun ve soru niteliği taşımadığı kanaatine vardım. Çünkü eski ilim geleneğinde bir düşünürün; ‘acaba ben şu konuyu nasıl anlatsam bir farklılık yakalarım?’, ya da ‘buradan orjinal bir şey, bana ait bir şey çıkarabilir miyim?’ tarzında kaygılar taşıması söz konusu değildi. Onlar için önemli olan kendilerinden öncekilerden intikal eden bilgiyi, ilmi ve irfanı, en iyi şekilde öğrenip, kendilerinden sonrakilere daha güzel, daha açık bir biçimde aktarmaktı. Bunu yapmanın en güzel yolu da tabii ki şerh ve haşiye geleneğiydi. O dönemde ilim faaliyetiyle uğraşan, eser kaleme alan düşünürlerin yegane gayesi, son halkası kendileri olan ilim geleneğini devam ettirmektir. Onlar için orjinalite diye bir sorun yoktu, aksine onlarda, içinde yer aldıkları geleneğin sağlam ve mütevazı bir parçası olma düşüncesi hakimdi. Eğer yine de, o dönemde orijinal olan neydi diye bir soru sorulacak olursa bunun cevabı şu cümle olur: Bir mantıkçının oturup kendinden önceki bir mantıkçının görüşlerini aynı üslupla tekrar kaleme alması, belki daha sonra bunun üzerine şerhler ve haşiyeler yazmasıdır. Klasik müslüman ilim geleneğinin orjinalitesi budur.

Ebherî’nin kıyas anlayışı söz konusu olduğunda da durum aynıdır. Çünkü Ebherî de aynı geleneğin, aynı ilim ve kültür anlayışının bir parçasıdır. Bu yüzden biz, bu tür çalışmalar için çok hayati gördüğümüz bu noktayı bu tez boyunca gözden kaçırmamaya çalıştık. Bunun sonucunda ulaştığımız kanaat, kıyas konusunda Ebherî’nin, kaynağı Aristoteles olan, Farâbi ve İbni Sina’nın önemli gayretleriyle

İslam ilim ve kültür dünyasında kendisine hatırı sayılır bir yer edinmiş bulunan Meşşai düşünüş biçimini takip etmiş olduğudur. Bu düşünüş tarzında olduğu gibi, Ebherî için de kıyas mantığının temel direğidir. Kıyasın, klasik mantığın yegane amacı olan kesin ispata ulaşmanın en mükemmel aracı olması nedeniyle mantıktaki diğer bütün herşey kıyas içindir, kıyasa göredir, kıyasla beraberdir.

Kıyasın, gerek tanımını yapmada, gerek şekilleri ve öğelerini açıklamada gerekse de çeşitlerini belirtmede Ebherî, kendisinden önceki mantık anlayışına bağlıdır. Kıyası, Aristoteles'çi anlayışla, 'doğru oldukları kabul edildiğinde kendi özleri gereği başka bir sözü gerekli kılan sözlerden/önergelerden oluşan bir söz/önerme' olarak tanımlar. Aynı anlayışın ürünü olarak kıyasları ilk önce basit ve bileşik kıyaslar olarak ikiye ayırır. Basit kıyasları da, kesin (iktirani) kıyaslar ve istisnâlı kıyaslar olmak üzere ikiye ayırır. Yine aynı anlayışla bu iki kıyas türünü alt başlıklara ayırarak mütalaa eder. Kıyasın şekilleri ve modlarını örnekleriyle açıklar. Bu örneklemelerde dikkat çeken husus, harflerin sembol olarak, yani büyük, küçük ve orta terim karşılığı olarak kullanılmış olmasıdır.

Bu tez çalışması esnasında dikkatimizi çeken önemli bir nokta, yalnızca İsağûci ve Hidayetü'l-Hikme'adlı eserleriyle tanınan Ebherî'nin, bu kitapların yanında daha bir çok önemli felsefe ve mantık eseri kaleme almış olmasıdır. İşte bu kitaplardan belkide en önemlisi olan Keşfu'l-Hakâik fi Tahriri'd-Dakâik isimli eserinde Ebherî, kıyas konusunu diğer eserlerine nisbetle çok geniş anlatmıştır. Burada, diğer eserlerinin aksine kıyasın hiçbir başlığını ihmal etmemiş, tartışmalı konularda, muarızlarının görüşlerine yer vermiş, onların iddialarını neden kabul etmediğini gerektiği yerde örnekleriyle izah etmeye çalışmıştır. Burada belirtilmesi gereken, Ebherî'nin, hocası olmasına rağmen Fahreddin Razi'nin görüşlerine pek itibar etmediğidir. Ayrıca bitişik şartlı önergelerden kurulu kıyaslar konusunda ve başka bazı noktalarda muarızı olan Zeynuddin el-Keşî ile önemli tartışmalara girişmiş olmasıdır.

Müslüman ilim ve fikir adamları arasında mantığın ve dolayısıyla da kıyasın kullanılış amaçları, biçimleri ve kullanıldığı disiplinler konusunda bir takım tutum farklılıkları vardır. Mantık, özelde ise kıyas, yalnız akli ve müspet ilimler için

mi vardır yoksa dini ilimlerde de kullanılabilir mi? Farabî ve İbni Sina gibi yalnız mantık ve felsefe ile ilgilenmiş müslüman mütefekirler söz konusu olduğunda onların, kıyası banileri Aristoteles gibi yalnız felsefe ve mantıkta kullandıkları, mantıktaki kıyas dışında başka bir kıyastan söz etmedikleri herkesin bildiği bir gerçektir. Bunun yanında, mantık ve felsefe ile uğraşmakla beraber İslam kelamı ve hukukuyla da ilgilenmiş olan Ebu Hamid Gazâli gibi alimler, Aristoteles mantığında yer almayan bir kıyas türü olan ve İslam hukukunda hüküm çıkarmaya yarayan, ‘fikhî kıyas’lardan bahsetmişlerdir. Böyle bir konu mevzu bahis olduğunda Ebherî’nin, meşşai geleneğine mensup bir düşünür olarak yalnız mantık için mantıktan, yani sadece mantık için kıyastan yana tavır koymuş olduğu görülür. Çünkü o kıyas konusunu ele aldığı kitaplarının hiçbirinde fikhî kıyastan bahsetmemiştir. Bunun yanında çeşitli kıyas türleri için verdiği örneklerde fıkha dair hiçbir önerme kullanmamıştır. Bu, Ebherî’nin kıyas anlayışını ortaya koyma noktasında çok önemli bir tespittir.

Son olarak, Ebherî için kıyasın mantıktaki yeri ve önemini göstermesi açısından onun şu satırlarına yer vermek gerekli gözükmektedir; “Kıyas, tümevarım ve analoginin sınıfları bellidir. Çünkü akıl yürütme, ya genelden özele, ya eşitten eşite, ya özelden genele, ya da özelden özeledir. Bunların birincisi ve ikincisi kıyas, üçüncüsü tümevarım, dördüncüsü de analogidir. Bunlar içerisinde ‘mantık için asıl amaç (umde) kıyastır’, diğer ikisi ancak kıyas formuna dönüştürüldüklerinde geçerli sonuç verebilirler.” (Ebherî, *Keşfu’l-Hakâik fî Tahriri’ d-Dakâik*, s.189)

Yan Őşekil

BİBLİYOGRAFYA

- Açıkgenç, Alparslan, Fenârî'nin Şerh-i İsağücü Tercümesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi, Ank., 1974.
- Ahmet Cevdet Paşa, Mi'yar-ı Sedât, (Sad. Ve Çev. H. Tahsin Feyizli), Ferc yay., Ank., 1998.
- Aristoteles, Organon III, Birinci Analitikler, (Çev. H.R. Atademir), M.E.B., yay., İst., 1966.
- Atademir, H. Ragıp, Aristo'nun Mantık Ve İlim Anlayışı, A.Ü.İ.F., yay., Ank., 1974.
- , "Porphyrios Ve Ebherî'nin İsağücü'leri", D.T.C.F.D.,VI/5, Ank.,1948.
- Atay, Hüseyin, "Mantıktaki Kıyasın Dördüncü Şekline Dair," A.Ü.D.T.C.F.D., XVI,1968.
- Bayrakdar, Mehmet, İslam Felsefesine Giriş, T.D.V. yay., Ank. 1997
- Bingöl, Abdülkuddüs, "Ebherî" md., D.İ.A., X, İst., 1994.
- , "İbni Sina'da Mantıkî Mahiyet Ve Bilinmesi", Uluslar Arası İbni Türk, Harezmi, Farabi, Beyrûni Ve İbni Sina Sempozyumu, A.K.M. yay, S., 42, Ank., 1990.
- Bingöl, "İsağücü" md., D.İ.A., XXII., İst., 2000.
- ,"Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi Ve Eğitimi", Felsefe Dünyası D., Temmuz, 1991/1.
- , Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı, Doktora tezi, Ank., 1978.
- , İsmail Gelenbevî, K.T. B. yay., Ank., 1988.
- , Klasik Mantık'ın Tanım Teorisi, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum, 1982.
- Bolay, M. Naci, Farabi Ve İbni Sina'da Kavram Anlayışı, M.E.B.yay., İst., 1990,
- Brockelmann, Carl, "Ebherî"md., M.E.B.İ.A., IV, İst., 1994.
- Corbin, Henry, İslam Felsefesi Tarihi, (Çev. A. Arslan) İletişim yay., İst., 2002.
- De Boer, T.J., İslamda Felsefe Tarihi, (Çev. Y. Kutluay), A.Ü.İ.F. yay., Ank., 1960.
- Esirüddin El-Ebherî, Keşfu'l-Hakâik Fi-Tahriri'd-Dakâik, (Thk. Ve Nşr. Hüseyin Sarıoğlu), Çantay yay., İst., 1998.
- , Zübdetü'l-Hakâik, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- , Hidayetü'l-Hikme, Süleymaniye Ktp. Carullah Efendi B., Nr. 1410, B.n.

- , İsağûci, (Metin-Çeviri-İnceleme: H. Sarıoğlu), İz yay. İst. 1998.
- , Kitabu Beyani'l-Esrâr, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- , Kitabu'l-Matâli, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr. 1618, B.n.
- , Telhisu'l-Hakâik, Süleymaniye Ktp. Köprülü B., Nr.1618, B.n.
- , Tenzîlu'l-Efkâr Fi-Ta'dili'l-Esrâr, Süleymaniye Ktp., Reisü'l-Küttap Mustafa Efendi B., Nr.569.
- , İsağûci, Vezirhânî matbaası, İst, h.1287.
- Ebu Hamid El-Gazâlî, Felsefenin Temel İlkeleri, (Çev. Cemaleddin Erdemci), Vadi yay. Ank. 2001.
- Mi'yarü'l-İlim, Mısır, h.1329.
- Emiroğlu, İbrahim, Ana Konularıyla Klasik Mantık, Asa yay., Bursa, 1999.
- Fârâbî, İlimlerin Sayımı, (Çev. A.Arslan), Vadi yay. Ank., 1999.
- , Küçük Kıyas Kitabı, Farabî'nin Bazı Mantık Eserleri İçinde, (Nşr. M.T.Küyel) A.K.M. yay., Ankara 1990.
- Gelenbevî, İsmail, Burhan-ı Gelenbevî, Dersaadet Matbaası, İst., h.1310.
- Gümüş, Sadrettin, Seyyid Şerif Cürcâni, İ. İ. A. V. yay. İst. 1984.
- Günaltay, M. Şemseddin, "İbni Sina Ve Mantık", Büyük Türk Filozofu Ve Tıp Üstadı İbni Sina Sempozyumu, T. T. K. yay., İst. 1937.
- İbni Sina, En-Necat, (Nşr. M.Sabri), Mısır, h. 1331.
- , Eş-Şifa, (Nşr. S. Dünya), Kahire, 1964.
- , Uyûnu'l-Hikme, (Thk. H. Z. Ülken), İ.Ü. E. F., yay., Ank.1953.
- , El-İşârat ve't-Tenbîhât, (Nşr. Süleyman Dünya), Kahire, 1947.
- İzgi, Cevat, "Eminuddin Ebherî," md., D.İ.A., X, İst. 1994.
- İzmirli İsmail Hakkı, Felsefe Dersleri, Dersaadet Matbaası, İst., h.1330.
- Karlığa, Bekir, İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri, Litera yay., İst., 2004.
- Katip Çelebi, Keşfu'z-Zûnûn, M.E.B. yay., II., İst., 1943.
- Kayacık, Ahmet, Ebherî'nin İsağûci'sinin İlk Şerhleri, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1996.
- Kazvini, Risale-i Şemsiyye, Daru'l-Amire Matbaası, İst. h.1302.
- Köz, İsmail, "İslam Mantık Külliyyatının Teşekkülü", Felsefe Dünyası D., S. 30, 1999/2.

- Kuşpınar, Bilal, İbni Sina'da Bilgi Teorisi, M.E.B. yay., Ank., 2001.
- Küyel, M. Türker, Farabî'nin Bazı Mantık Eserleri, A. K..M..yay., Ank. 1990.
- Kutbuddin Râzi Et-Tahtâni, Şerh-U Metni Şemsiyye, Dersaadet Matbası, İst., h.1323.
- Muhammed B. Hamza El-Fenarî, Fevâidü'l-Fenariyye, Dersaadet Matbaası, İst., h.,1310.
- Muhammed Şâmi, Dirasetün Fi'l-Mantık, Şam, 1960.
- Nasreddin Tûsî, Ta'dilu'l- Mi'yar Nakd-i Tenzilu'l-Efkâr,(Mantık ve Mebâhîsu Elfaz içinde), (Nşr. Abdullah Nûrânî),Tahran, 1974.
- Öner, Necati, Felsefe Yolunda Düşünceler, M.E.B.yay., Ank.,1993.
- , Klasik Mantık, A.Ü.İ.F., yay., Ank., 1970.
- , Tanzimattan Sonra Türkiye'de İlim Ve Mantık ANLAYIŞI, A.Ü.İ.F., yay., Ank., 1967.
- Özlem, Doğan, Mantık, İnkılap yay. Ank., 1999, 6.Baskı.
- Porphyrios, Isagoge, (Çev. B. Çotuksöken), Remzi Kitabevi, İst., 1986.
- Sarıoğlu, Hüseyin, “Ünlü Türk Mantıkçısı Ebherî Ve Mantık Kuralları Risalesi”, İlmî Araştırmalar D., S.,11, İst., 2001.
- Şevket Efendi, Muğni't-Tullâb, (İsagûci Şerhi), İst. h. 1286.
- Türker, Sadık, “Mantıkta Kullanılan Lafızlar”, Kutadgu Bilig D., S.,2, İst., 2002,
- , Aristoteles Gazzalî İle Leibniz'de Yargı Mantığı, Dergah yay., İst., 2002.
- Ülken, H. Ziya, Mantık Tarihi, İ.Ü.E.F.yay., İst., 1942.
- Von Aster, Ernest, Bilgi Teorisi ve Mantık, (Çev. Macit Gökberk), Sosyal yay., İst., 1994.
- Yaren, M. Tahir, İbni Sina Mantığına Giriş, İlahiyat yay., Ank., 2003.
- , Kıyaslarda Kullanılan Bilgiler, İlahiyat yay., Ank., 2003.
- Yavuz, Y. Şevki, “Fahredden Er-Râzi” md., D.İ.A., XII, İst., 1994.
- Yormaz, Abdullah, Ebherî'nin Hidayetü'l-Hikmesi ve Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Yeri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 2003.

ÖZET

Kömürcü, Kamil, Esîrüddin el-Ebherî'nin Kıyas Anlayışı, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof.Dr. M. Tahir Yaren, 114+ 8 s.

Bu tezde Esîrüddin el-Ebherî'nin kıyas anlayışı incelenmiştir. Tez, önsöz, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Önsözde bu tezin konusu, önemi, amacı ve yöntemi belirtilmeye çalışılmıştır. Girişte ise Ebherî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmektedir. Mantıkçının hayatı anlatılırken dikkat çekilmek istenen nokta, onun almış olduğu eğitim ve yetiştiği ilim çevresidir. Eserlerini tanıtırken ise, bunları hangi üslupla ele alındığı, içeriklerinin ne olduğu, hangi dillere tercüme edildikleri, üzerlerine yazılan şerhlerle haşiyeler ve hangi kütüphanelerde yer aldıkları tespit edilmeye çalışılmıştır.

Birinci bölümde, tezin asıl konusunu oluşturan kıyas bölümüne bir hazırlık olması düşüncesiyle kısa da olsa Ebherî'nin, mantığın diğer konularına ilişkin görüşleri anlatılmıştır. İlk önce mantığın önemi, konusu ve amacı üzerinde durulmuş, daha sonra sırasıyla klasik mantığın diğer konularına değinilmiştir. Alışlagelmiş sıralamadan farklı olarak beş sanat konusu henüz kıyas konusu işlenmeden bu birinci bölümün sonunda işlenmiştir. Bunun sebebi, bu tezin asıl konusunu oluşturan kıyasın uygulama alanının beş sanat olmasıdır.

İkinci ve son bölümde Ebherî'nin kıyas anlayışı ortaya konmaya çalışılmıştır. Burada ilk önce kıyasın tanımı ve unsurları üzerinde durulmuştur. Daha sonra ise kıyas çeşitlerine yer verilmiştir. Geçerli sonuç veren kıyas şekilleri ve modları anlatılmıştır. Kıyas konusuyla doğrudan bağlantılı olan, kıyasta hata, sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması için öncüllerin doğru olması gerekmemesi, anaoloji, tümevarım, vb. konular da bu bölümde işlenmiştir.

Sonuç kısmında ise bu çalışma sonunda ulaşılan kanaatler belirtilmiştir.

SUMMARY

Kömürcü, Kamil, Esîrüddin el-Ebherî's Views on Syllogism, Master's Thesis, Advisor: Professor M. Tahir Yaren, 114+8 p.

In the thesis, Esîrüddin el-Ebherî's views on syllogism have been dwelt upon. It consists of a preface, an introduction, two chapters and a conclusion.

In the preface, the importance, purpose and methodology of the thesis focused on. In the introductory part, some information about el-Ebherî's life and works has been given. While his life is told, the important point is the education he received and the scholarly milieu. While his works are introduced, his style, their contents, their translation into other languages, their explanatory notes and their commentaries have been tried to be determined.

In the first chapter to make preparation for the core of the thesis which is syllogism, el-Ebherî's view on the other subjects have been shortly touched upon. First of all, the importance of logic, its topic and purpose have been concentrated on and then the other topics in classical logic dwelt on part from traditional order, five topics in art have been examined in the last parts of the first chapter even before focusing on syllogism. The reason for this is that the core subject of the thesis, syllogism, is applied in the five art topics.

In the second and last chapters, the syllogical ideas of el-Ebherî's have been tried to be introduced. First, the definition and elements of syllogism have been focused on. Then the types of syllogism have been explained. Different figures of syllogism leading to valid consequences and moods have been told. The falsification in syllogism, premises which are directly related to the consequence, the unnecessary of premises reliability, analogy, induction, etc. have been focused on in this part.

In the final part the opinions which were mentioned.

